

ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ РОЗГЛЯДУ СПРАВ,

ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ

ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю

ЗВІТ
ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ
ПИТАНЬ РОЗГЛЯДУ СПРАВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ
ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю

Звіт за результатами дослідження щодо проблемних питань розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю

Авторський колектив:

Бугаєць Тамара, магістерка міжнародного права (LL.M), викладачка кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ України, адвокатка у сфері захисту прав та інтересів дитини, залучена експертка ГО «ВГЦ «Волонтер» (розділ 1, 2, 3, 4; загальні висновки і рекомендації).

Гриценко Людмила, адвокатка у сфері захисту прав та інтересів дітей, лекторка Вищої школи адвокатури Національної Асоціації Адвокатів України, залучена експертка ГО «ВГЦ «Волонтер» (розділ 3, 4; загальні висновки і рекомендації).

Грицевич Олександра, експертка з питань захисту прав дитини ГО «ВГЦ «Волонтер» (розділ 1, 3, загальні висновки і рекомендації).

Журавель Тетяна, кандидатка педагогічних наук, виконавча директорка ГО «ВГЦ «Волонтер» (розділ 1, 3, загальні висновки і рекомендації).

Пархоменко Павло, кандидат юридичних наук, суддя Бахмацького районного суду Чернігівської області, член Міжнародної асоціації суддів у справах молоді та сім'ї (розділ 2, загальні висновки і рекомендації).

Солодухіна Любов, незалежна експертка з питань захисту прав дитини (аналіз міжнародної практики, досвіду європейських країн; рекомендації).

Загальна редакція:

Журавель Тетяна, кандидатка педагогічних наук, виконавча директорка ГО «ВГЦ «Волонтер».

Юрина Інна, Радниця Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

Координатори дослідження від Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ):

Кропивницька Маргарита, координаторка програм захисту дітей Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Старіков Віталій, координатор програм захисту дітей Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

© Т. Бугаєць, Л. Гриценко, О. Грицевич, Т. Журавель,
П. Пархоменко, Л. Солодухіна

© Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». 2023

Дослідження проведено у межах проєктів Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні «Турботливі родини для 1000 дітей» та «Надання психосоціальної підтримки та забезпечення правосуддя як складової частини кращого догляду для вразливих дітей», у співпраці Громадської спілки «Українська мережа за права дитини» та Громадської організації «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», за підтримки Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

Думки, висловлені в публікації, є позицією авторів та не обов'язково відображають погляди ЮНІСЕФ.

Список скорочень:

СК України	Сімейний кодекс України
ВС	Верховний Суд
БПД	безоплатна правнича допомога
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України
ДСА	Державна судова адміністрація
МКР	Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх
КзПД	Комітет ООН з прав дитини

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Мета і завдання дослідження	8
1.2. Дослідницькі питання	8
1.3. Принципи дослідження	9
1.4. Методи дослідження	9
1.5. Географія дослідження	11
1.6. Обмеження дослідження	11
РОЗДІЛ 2. ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ДОСТУПУ ДИТИНИ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ЩО ЗАЧІПАЮТЬ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ	13
2.1. Забезпечення найкращих інтересів дитини під час вивчення думки дитини у суді в цивільних провадженнях за участі дитини.	13
2.2. Залучення психолога до цивільних проваджень, що стосуються дітей	18
2.3. Пріоритетність розгляду цивільних справ, що стосуються дітей	21
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ДОСТУПУ ДИТИНИ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ЩО ЗАЧІПАЮТЬ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ	26
3.1. Розуміння та оцінка принципу найкращих інтересів дитини	26
3.2. Строки розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю	29
3.2.1. Загальний огляд строків розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю.	29
3.2.2. Причини затримок строків розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю	31
3.3. Участь дитини у до судовому розгляді цивільних справ, що її стосуються, та під час судового розгляду	33
3.3.1. Загальні питання з'ясування думки дитини	33
3.3.2. Способи з'ясування думки дитини	36
3.3.3. Практика врахування думки дитини судом	39
3.3.4. Надання підтримки дитині під час заслуховування її думки	41
3.3.5. Вплив воєнного стану на процеси заслуховування та врахування думки дитини	42
3.4. Залучення психолога для з'ясування та під час заслуховування думки дитини	42
3.4.1. Потреба у залученні психолога	42
3.4.2. Шляхи залучення психолога	45
3.4.3. Кваліфікація психолога	46
3.4.4. Роль психолога та інші питання його долучення	47
3.4.5. Долучення висновку психолога до матеріалів справи та врахування висновку психолога судом ..	47

3.5. Участь адвоката в інтересах дитини	48
3.6. Участь і роль органів опіки та піклування під час розгляду судом цивільних спорів, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю	51
3.6.1. Загальні питання щодо ролі органів опіки та піклування у означеній категорії справ, а також реалізації цієї ролі на практиці	51
3.6.2. Участь представника органу опіки та піклування у судовому засіданні.	52
3.6.3. Підготовка висновку органу опіки та піклування та його врахування судом	54
3.6.4. Обсяг повноважень органів опіки та піклування	56
3.6.5. Навчання представників органів опіки та піклування та підвищення їх кваліфікації.	56
РОЗДІЛ IV. ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ СУДОВИХ СПРАВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю	58
4.1. Справи про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування)	60
4.2. Справи про скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину)	64
4.3. Справи про визнання усиновлення недійсним.	69
4.4. Справи про позбавлення батьківських прав	70
4.5. Справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини	76
4.5.1. Справи про поновлення батьківських прав	76
4.5.2. Справи про визначення місця проживання дитини	79
4.5.3 Справи про визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною, у т.ч. усунення перешкод у спілкуванні з дитиною.	82
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	84
Розуміння та оцінка принципу найкращих інтересів дитини	84
Строки розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю.	84
Участь дитини у до судовому розгляді цивільних справ, що її стосуються, та під час судового розгляду	84
Залучення психолога під час заслуховування думки дитини	86
Участь адвоката в інтересах дитини.	87
Участь і роль органів опіки та піклування, служб у справах дітей під час розгляду судом цивільних спорів, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю.	88
РЕКОМЕНДАЦІЇ	90
Додаток 1. QR-код: посилання на таблиці аналізу судової практики	94
Додаток 2. Актуальна статистична інформація з питань, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю.	95

ВСТУП

Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини, Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати за кожною дитиною всі права, передбачені цією Конвенцією, і зокрема зобов'язання в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами, адміністративними чи законодавчими органами, приділяти першочергову увагу якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Стаття 12 Конвенції зобов'язує держави-учасниці забезпечувати дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, та приділяти поглядам дитини належну увагу згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що її стосується, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

На необхідність підтримки прав і найвищих інтересів дитини, надання можливості дитині здійснювати свої права під час розгляду сімейних справ, які її стосуються, також вказують низка міжнародних стандартів захисту та забезпечення прав дітей.

Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини та врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, закріплені у національному законодавстві, зокрема, Законом України «Про охорону дитинства», Сімейним кодексом України.

Останні десятиріччя державна політика щодо захисту прав та інтересів дитини більшою мірою була сфокусована на питаннях, що пов'язані із контактом дитини з ювенальною кримінальною юстицією. Захисту прав та інтересів дитини у цивільних провадженнях приділялась менша увага. Водночас, захист найкращих інтересів дитини, заслуховування думки дитини, залучення психолога для з'ясування думки дитини, участь дитини в суді у цивільних провадженнях так само потребують уваги з боку різних міністерств та органів, що дотичні до формування та реалізації державної політики щодо захисту прав та інтересів дитини. Потреба у зміні законодавства, практики його застосуванні, підходів до контакту з дитиною особливо відчутні у справах, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю. Мова йде про такі категорії справ як: усиновлення дитини, скасування усиновлення, визнання усиновлення недійсним, позбавлення та поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини. Ці категорії справ є особливо чутливими, дитина залишається досить вразливою та стикається з багатьма бар'єрами доступу дитини до правосуддя.

З огляду на це надзвичайно актуальним є дослідження практики розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, виявлення проблемних питань, що виникають під час розгляду таких справ, напрацювання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування відповідно до міжнародних стандартів.

Звіт за результатами дослідження щодо проблемних питань розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, включає у себе не тільки аналіз практики доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях, що зачіпають права та інтереси дитини станом на сьогодні, а так само містить огляд міжнародних стандартів та ілюстрацію досвіду з означених питань інших країн, зокрема: Норвегії, Данії, Португалії, Ізраїлю. Важливими частинами звіту так само є аналіз судової практики та статистичних даних.

Звіт складається з чотирьох розділів: організаційно-методологічні засади дослідження (розділ 1); огляд міжнародних стандартів щодо доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях, що зачіпають права та інтереси дитини (розділ 2); дослідження стану доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях, що зачіпають права та інтереси дитини (розділ 3); дослідження судової практики окремих категорій судових справ, що пов'язані із реалізацією права дитини на сім'ю (розділ 4).

Цінністю звіту є те, що запропоновані рекомендації за результатами дослідження не тільки покращать роботу зацікавлених суб'єктів, а так само можуть бути включені у проєкт Національної стратегії

реформування системи юстиції та захисту прав дитини у сфері правосуддя на 2024–2028 роки та подальший план заходів щодо її реалізації, над яким наразі проводиться активна робота Міжвідомчою координаційною радою з питань правосуддя щодо неповнолітніх (надалі – МКР).

Результати дослідження можуть бути цікавими для різних органів влади (міністерств, служб тощо), зокрема: Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Національної соціальної сервісної служби України, Державної судової адміністрації України, Ради суддів, Координаційного центру з надання правничої допомоги, обласних та місцевих державних адміністрацій при формуванні ними політик у сфері захисту прав та інтересів дітей у цивільних провадженнях, а також для МКР та інших заінтересованих сторін.

Висловлюємо щирі вдячність всім експертам державних органів та громадських організацій, працівникам служб у справах дітей, органів опіки та піклування, суддям, які долучалися до опитування, глибоких інтерв'ю, фокус-груп та висловили свою думку з приводу проблемних питань дослідження, а також надали свої рекомендації.

Дослідження проведено у межах проєктів Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні «Турботливі родини для 1000 дітей» та «Надання психосоціальної підтримки та забезпечення правосуддя як складової частини кращого догляду для вразливих дітей», у співпраці Громадської спілки «Українська мережа за права дитини» та Громадської організації «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», за підтримки Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

РОЗДІЛ 1.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Мета і завдання дослідження

Метою дослідження було вивчити проблемні питання, що виникають під час розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, у т.ч. в умовах воєнного стану, надати рекомендації щодо покращення законодавства та практики його застосування, що буде відповідати міжнародним стандартам ЄС забезпечення найкращих інтересів дитини.

Завдання дослідження:

- проаналізувати міжнародні стандарти, зокрема ЄС, що стосуються забезпечення найкращих інтересів дитини, вивчення думки дитини у суді в цивільних провадженнях за участі дитини та залучення психологів до цивільних проваджень, що стосуються дітей;
- окреслити проблемні питання щодо законодавства та практики його застосування у справах про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину), визнання усиновлення недійсним, позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини;
- дослідити практику участі дитини у судових процесах в рамках цивільного провадження;
- дослідити особливості залучення психолога до процесу з'ясування думки дитини;
- визначити роль органу опіки та піклування в досудових та судових процесах у справах, що стосуються прав та інтересів дитини.

1.2. Дослідницькі питання

З урахуванням визначеної мети та завдань дослідження були окреслені наступні дослідницькі питання, що детально вивчалися різними методами дослідження:

- 1) Як забезпечується дотримання найкращих інтересів дитини під час розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю.
- 2) Якою є практика участі дитини в досудових та судових процесах, у тому числі:
 - роз'яснення дитині її прав під час досудових та судових процесів;
 - висловлення думки дитини особисто, через представника або у інший спосіб;
 - заслуховування думки дитини особисто, через представника або в інший спосіб;
 - оцінки судом слів дитини, які вона висловила особисто, через представника, в інший спосіб як доказ у справі при прийнятті рішення в інтересах дитини;
 - прийняття судом думки дитини в якості доказу.
- 3) Якою є практика супроводу дитини психологом під час з'ясування її думки судом, зокрема під час її участі в судових справах, у тому числі:

- процедури залучення психолога до справи;
 - звернення уваги на кваліфікацію психолога під час його/її залучення;
 - ролі психолога в процесі з'ясування думки дитини;
 - врахування висновку психолога при прийнятті рішення в інтересах дитини.
- 4) Якою є роль органу опіки та піклування в досудових та судових процесах у справах, що стосуються прав та інтересів дитини, у тому числі:
- на стадії підготовки документів до подачі до суду (фокус на якості/кількості підготовлених документів);
 - участі в судових процесах (чи приходять до суду, чи пишуть заяву про розгляд без них, чи враховують обставини, якщо від часу виготовлення висновку органу опіки та піклування пройшов тривалий час тощо);
 - значення висновку органу опіки в контексті прийняття судом в якості доказу.
- 5) Чи є пріоритетним розгляд справ щодо дітей у судах та запровадження спеціалізації суддів у справах, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю.

1.3. Принципи дослідження

- Міжвідомчий підхід та координація між спеціалістами різних інституцій з метою визначення релевантної точки зору щодо оцінюваних питань. Врахування перспективи розгляду проблеми з різних точок зору.
- Ефективний розподіл обов'язків зі збору та обробки інформації між залученими до проведення дослідження експертами.
- Надання переваги таким свідченням, які мають емпіричний (зафіксований у дослідженні), а не уявний характер.
- Відкритість щодо чинників, які зумовлюють вибір інформації, необхідної для оцінювання, а також того, як ця інформація буде використана.
- Увага до результатів, що отримуються на кожному з етапів дослідження, задля можливого перегляду на цій основі первинних припущень.

1.4. Методи дослідження

Застосовувалось декілька методів дослідження, що дало можливість максимально повно охопити дослідницькі питання та розкрити їх з декількох аспектів.

Застосовуючи такий метод як кабінетне дослідження, було проаналізовано міжнародні стандарти забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільних провадженнях, участі дитини, залучення психолога та пріоритетності розгляду справ, що стосуються дітей у судах, вивчено досвід інших країн та судову практику ЄСПЛ і рішення Комітету ООН з прав дитини із зазначених питань. Так само досліджувались проблемні питання щодо законодавства (матеріальне право) та практики його застосування (процесуальне право) що стосуються участі дитини в цивільних провадженнях у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю.

Було проведено опитування представників/ць органів опіки та піклування, служби у справах дітей та суддів. З метою проведення опитування було використано онлайн-анкетування, яке тривало з 19 липня по 19 серпня 2023 року. У цілому в опитуванні взяли участь 53 респонденти, з яких:

- органи опіки та піклування, служби у справах дітей – 75,5% (40 осіб);
- судді – 24,5% (13 осіб).

Досвід респондентів щодо справ, що стосується дітей, наступний:

- менше одного року: 7,7% (4 особи);
- 1-5 років: 18,9% (10 осіб);
- 5-10 років: 9,4% (5 осіб);
- 10-20 років: 45,3% (24 особи);
- більше 20 років: 18,9% (10 осіб).

Також як форму опитування було застосовано **глибинні інтерв'ю з експертами** у сфері захисту прав та інтересів дитини та **фокус-групи** з представниками органів опіки та піклування, зокрема служб у справах дітей, та суддями надали можливість вивчити професійний досвід респондентів та глибше сфокусуватись на окремих дослідницьких питаннях.

Зокрема було проведено:

- **11 глибинних інтерв'ю** з експертами, в колі інтересів яких є питання забезпечення прав дитини, зокрема у цивільних провадженнях, представниками державних органів виконавчої влади, відповідальних за реалізацію політики у сфері захисту прав дитини, адвокатами, суддями, представниками органів опіки та піклування тощо.
- **2 фокус-групи**, у яких взяли участь 13 осіб з числа представників органів опіки та піклування, служби у справах дітей, судді.

Ще одним методом дослідження був **аналіз судової практики**. Пошук судових рішень для вибірки було здійснено в Єдиному державному реєстрі судових рішень¹ та системі VERDICTUM. У фокусі уваги були наступні **категорії справ**:

- справи про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування);
- справи про скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину);
- справи про визнання усиновлення недійсним;
- справи про позбавлення батьківських прав;
- справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини.

Обмеження аналізу судової практики: в аналізі судової практики в дослідженні не представлені судові рішення із трьох областей: Тернопільська, Рівненська та Чернівецька.

Останній, але не менш важливий метод, який використовувався в рамках дослідження – **аналіз статистичної інформації**. У цілому була проаналізована статистична інформація Державної судової адміністрації України про розгляд позовних заяв щодо позбавлення батьківських прав та розгляд справ про позбавлення батьківських прав та Національної соціальної сервісної служби України щодо усиновлення та позбавлення батьківських прав.

¹ <https://reyestr.court.gov.ua/>

1.5. Географія дослідження

Проведеним в межах дослідження опитуванням охоплено представників/ць органів опіки та піклування, служб у справах дітей та суддів з Вінницької, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей та міста Києва.

Не брали участі в опитуванні представники/ці Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Херсонської та Чернівецької областей.

Аналіз судової практики охоплював Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Івано-Франківську, Київську, Кіровоградську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Харківську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ. У дослідженні в аналізі судової практики не представлені судові рішення з Тернопільської, Рівненської та Чернівецької областей.

Таким чином, загалом географія дослідження охоплює майже всі регіони України, окрім Чернівецької області, а також регіонів, що перебувають під тимчасовою окупацією російської федерації.

1.6. Обмеження дослідження

В рамках проведення дослідження були направлені листи до 34 судів і 29 органів опіки та піклування (районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад) з проханням взяти участь в опитуванні та надати кандидатури суддів/працівників органу опіки та піклування для участі у фокус-групах. Однак, було отримано лише 7 відповідей щодо кандидатур для участі у фокус-групах.

Для отримання статистичних даних було направлено запити до Національної соціальної сервісної служби України та Державної судової адміністрації України. Водночас, окремі із запитуваних даних не були надані, оскільки облік та узагальнення таких даних не ведеться.

Зокрема, *Державною судовою адміністрацією України* не обліковуються дані про:

- суб'єктів подання позовів про позбавлення батьківських прав (що не дає можливість з'ясувати скільки таких позовів було подано самою дитиною; органом опіки та піклування; прокурором; одним із батьків; опікуном, піклувальником, особою, в сім'ї якої проживає дитина; закладом охорони здоров'я; закладом освіти або іншим дитячим закладом, в якому перебуває дитина);
- кількість осіб, яких було позбавлено батьківських прав, та кількість дітей, щодо яких було прийнято рішення про позбавлення їхніх батьків батьківських прав;
- кількість звернень до суду від осіб, позбавлених батьківських прав, із заявою про надання їм права на побачення з дитиною та кількість ухвалених рішень про дозвіл побачення з дитиною;
- кількість звернень до суду з позовом про поновлення батьківських прав та кількість відмов у позові про поновлення батьківських прав;
- кількість ухвалених рішень про поновлення батьківських прав;
- кількість повторних звернень до суду з позовом про поновлення батьківських прав та кількість рішень про поновлення батьківських прав, ухвалених за результатами розгляду таких позовів;
- кількість отриманих судами справ про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав;
- кількість ухвалених рішень про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав;
- кількість отриманих справ та кількість розглянутих судом справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним;

- кількість отриманих справ та кількість розглянутих судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини;
- кількість отриманих справ та кількість розглянутих судом спорів про місце проживання дитини.

Національною соціальною сервісною службою України не було надано статистичну інформацію з питань, пов'язаних із виконанням органами опіки та піклування своїх повноважень щодо вирішення спорів, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, а саме про:

- кількість поданих органами опіки та піклування позовів до суду про позбавлення батьківських прав та кількість осіб, позбавлених батьківських прав;
- кількість заяв про розв'язання спору між батьками щодо визначення місця проживання дитини, поданих службам у справах дітей, та кількість прийнятих органами опіки та піклування рішень (розпоряджень) про визначення місця проживання дитини;
- кількість поданих службам у справах дітей заяв щодо участі у вихованні дитини одного із батьків, що проживає окремо від дитини, та прийнятих органами опіки та піклування рішень про участь у вихованні дитини.

Облік та узагальнення такої інформації органами опіки та піклування й Нацсоцслужбою не ведеться, що не дало можливості з'ясувати навантаження органів опіки та піклування щодо врегулювання спорів між батьками з питань виховання дитини та визначення місця проживання дитини, проаналізувати основні тенденції стосовно вирішення таких спорів, провести порівняльний аналіз навантаження на суди й органи опіки та піклування щодо вирішення сімейних спорів, які стосуються прав та інтересів дитини.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням всі глибинні інтерв'ю та фокус-групи проходили у онлайн режимі, у процесі роботи могли лунати сигнали повітряної тривоги, що, часом, відволікало від теми дискусії.

Окрім того, ряд регіонів було не охоплено під час дослідження, зокрема ті, що перебувають під тимчасовою окупацією російської федерації. Отож, фахівців з цих регіонів не було включено до опитування, не враховувались статистичні дані.

РОЗДІЛ 2.

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ДОСТУПУ ДИТИНИ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ЩО ЗАЧІПАЮТЬ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ

Метою розділу є аналіз міжнародних стандартів щодо доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях, зокрема висвітлення наступних фокусів:

- забезпечення найкращих інтересів дитини під час вивчення думки дитини у суді в цивільних провадженнях за участі дитини;
- залучення психолога до цивільних проваджень, що стосуються дітей (зокрема у контексті реалізації права дитини на сім'ю);
- пріоритетності розгляду цивільних справ що стосуються дітей.

Огляд міжнародних стандартів включає у себе аналіз універсальних, європейських стандартів та джерел м'якого права, які носять рекомендаційний характер для України, проте важливі для формування та реалізації державної політики щодо захисту прав та інтересів дитини, у тому числі доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях. Частина міжнародних стандартів знайшли своє відображення у практиці Комітету ООН з прав дитини (надалі – КзПД) за індивідуальними зверненнями громадян та рішеннях Європейського суду захисту прав людини (надалі – ЄСПЛ), що також стало предметом огляду.

2.1. Забезпечення найкращих інтересів дитини під час вивчення думки дитини у суді в цивільних провадженнях за участі дитини

Увага до забезпечення найкращих інтересів дитини та право дитини бути заслуханою та сприйнятою з усією серйозністю є одними із основних принципів **Конвенції ООН про права дитини**² від 20 листопада 1989 року.

Стаття 3

1. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. [...]

Стаття 12

1. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

2. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Пріоритет забезпечення найкращих інтересів дитини та врахування її думки також закріплюють інші статті Конвенції, зокрема:

² Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

- стаття 9: закріплює право дитини, яка розлучена із батьками, на контакт із ними, коли це не суперечить найкращим інтересам дитини;
- стаття 18: закріплює, що найкращі інтереси дитини є предметом основного піклування батьків та законних опікунів дитини;
- стаття 20: закріплює, що дитина має право на захист та допомогу від держави, якщо відповідно до її якнайкращих інтересів вона не може залишатись у сімейному оточенні;
- стаття 21: закріплює, що при реалізації усиновлення мають бути дотримані якнайкращі інтереси дитини.

На необхідності підтримки прав та найкращих інтересів дітей, наданні можливості дитині здійснювати свої права під час розгляду сімейних справ, які її стосуються, наголошує **Європейська конвенція про здійснення прав дітей**³ від 25 січня 1996 року. Відповідно до ст. 1 Конвенції: *«Предметом цієї Конвенції є – у найвищих інтересах дітей – підтримка прав, надання дітям процесуальних прав та сприяння здійсненню ними цих прав шляхом забезпечення становища, при якому діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі в розгляді судовим органом справ, що їх стосуються».*

Базовим положенням Конвенції є стаття 3:

Стаття 3. Право бути поінформованим та висловити свою думку під час розгляду справи

Дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких вона може вимагати:

- отримувати всю відповідну інформацію;
- отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки;
- бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення.

Відповідно до ст. 6 Конвенції, суд має мати достатньо інформації, щоб прийняти рішення в якнайкращих інтересах дитини і за необхідності витребувати цю інформацію від компетентних органів. Так само, якщо дитина є такою, що має достатній рівень розуміння, суд має впевнитись у тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію, за необхідності надає дитині консультації чи доручає це іншій особі/органові та надає можливість дитині висловити свою думку. Суд має приділити належну увагу думці, яка була висловлена дитиною.

Конвенція Ради Європи про контакт з дітьми⁴ від 15 травня 2003 року наголошує, що при вирішенні питань стосовно контакту між дитиною та її батьками *«перш за все повинні враховуватися найвищі інтереси дитини»*. Стаття 6 Конвенції закріплює право дитини, *«яка відповідно до внутрішнього законодавства вважається достатньо свідомою, за винятком, коли це явно суперечить її найвищим інтересам [...] одержувати всю суттєву інформацію, отримувати консультації, висловлювати свою думку. Такій думці та переконливим бажанням і почуттям дитини повинно надаватися належне значення»*.

Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута)⁵ від 15 лютого 2011 року проголошує, що *«найвищі інтереси дитини мають перевагу»*. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Конвенції *«компетентний орган не приймає рішення про усиновлення, якщо не є переконаним, що усиновлення відповідатиме найвищим інтересам дитини»*. Врахування думки дитини та перевагу її найвищих інтересів закріплюють ст. 5 (згода дитини на усиновлення) та ст. 6 (консультації з дитиною).

³ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

⁴ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659#Text

⁵ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text

КзПД забезпеченню права дитини бути заслуханою присвятив **Зауваження загального порядку № 12 «Право дитини бути заслуханою»**⁶ від 20 липня 2009 року, загальна мета яких полягає у сприянні державам-учасникам у ефективній реалізації статті 12, що є актуальним для України в світлі зобов'язань взятих нашою державою за Конвенцією ООН про права дитини.

Право дитини бути заслуханою включає дотримання наступних заходів:

- 1. Підготовка до процесу заслуховування думки дитини.** Інформування дитини про її право виражати свою думку з усіх питань, що стосуються дитини, особисто або через представника.
- 2. Саме заслуховування думки дитини.** Обстановка, де відбувається взаємодія з дитиною, має бути дружньою до дитини та сприйматись нею, як безпечна, думка дитини може бути заслухана через залученого посередника.
- 3. Оцінка можливостей дитини висловити свою думку.** Вік дитини не повинен бути перешкодою для реалізації права дитини на участь.
- 4. Надання дитині зворотнього зв'язку.** Дитина має отримати інформацію про результати самого процесу та роз'яснення як будуть враховуватись її погляди при прийнятті рішень.
- 5. Забезпечення дитині можливості подання скарг.** Має бути передбачена можливість подання дитиною (особисто або через свого представника) скарги у разі ігнорування чи порушення її права бути заслуханою чи ненадання належної уваги поглядам дитини.

Окремим розділом в згаданих Зауваженнях загального порядку КзПД присвячує праву дитини бути заслуханою в ході судового розгляду **у цивільних справах**.

Нижче викладаються основні випадки, на які звернув увагу КзПД та в яких має бути заслухана дитина:

- *Розлучення та роздільне проживання подружжя.*

У випадках роздільного проживання подружжя або їх розлучення рішення судів неминуче торкаються народжених у шлюбі дітей. Питання утримання дитини, а також опіки над нею та доступу до дитини вирішуються суддею або через суд, або в рамках посередницької функції під контролем суду. Щодо розірвання шлюбу в багатьох національних законодавствах діє положення, згідно з яким суддя зобов'язаний керуватися в першу чергу найкращим забезпеченням інтересів дитини (пункт 51).

З цієї причини будь-яке законодавство про окреме проживання чи розлучення повинно включати положення про право дитини бути заслуханою приймаючими рішення особами та під час процедур посередництва. У деяких країнах у рамках відповідної політики чи законів встановлюється вік, після досягнення якого дитина вважається здатною висловлювати свої погляди. Однак, згідно Конвенції, це питання підлягає вирішенню залежно від кожного конкретного випадку, оскільки йдеться про вік і зрілість, а тому здібності дитини повинні оцінюватись на індивідуальній основі (пункт 52).

- *Окреме проживання дитини від батьків та альтернативна опіка.*

При ухваленні рішення про вилучення дитини з сім'ї, оскільки у себе вдома вона піддається жорсткому поводженню або їй не приділяється належна увага, повинна бути врахована думка дитини з метою визначення порядку найкращого забезпечення інтересів дитини. У цьому випадку приводом до втручання може стати скарга дитини, іншого члена сім'ї або члена громади на жорстоке поводження з дитиною або зневага до її інтересів у сім'ї (пункт 53).

З досвіду Комітету держави-учасниці не завжди беруть до уваги право дитини бути заслуханою. Комітет рекомендує державам-учасникам на основі чинного законодавства, правил та загально програмних установок забезпечувати виявлення та облік поглядів дитини, у тому числі при прийнятті рішень про передачу дитини під опіку або у притулки, при розробці чи перегляді планів догляду за дитиною, а також відвідування батьків та сім'ї (пункт 54).

⁶ Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F12&Lang=ru

- Усиновлення та «кафала» за ісламським правом.

Якщо дитина підлягає усиновленню або «кафала» за ісламським правом і в результаті буде усиновленою або переданою на виховання («кафала»), виключно важливо вислухати її думки. Такий процес необхідний також при усиновленні дитини нерідними батьками або прийомними сім'ями, навіть якщо дитина та прийомні батьки протягом якогось часу проживали разом (пункт 55).

У статті 21 Конвенції зазначається, що найкращі інтереси дитини мають враховуватись в першу чергу. При ухваленні рішень про усиновлення, «кафала» або іншій опіці «найкращі інтереси» дитини не можуть бути визначені без з'ясування її думки. Комітет настійно закликає всі держави-учасниці по можливості інформувати дитину про наслідки усиновлення, «кафала» чи іншої опіки та законодавчим шляхом забезпечити з'ясування думок дитини (пункт 56).

Не оминув увагою проблематику з'ясування думки дитини КзПД і в своїй практиці за індивідуальними зверненнями громадян.

У міркуваннях по справі **«Я.Б та Н.С. проти Бельгії»**, рішення від 27 вересня 2018 року, повідомлення № 012/2017⁷, яка стосувалась участі у вихованні дитини, Комітет підкреслив: що *«в статті 12 не встановлюється будь-якого вікового обмеження щодо права дитини висловлювати свої погляди і вона не заохочує держави-учасниці до введення в законодавстві або на практиці вікових обмежень, які б ущемляли право дитини бути почутою... Дитина зовсім не повинна мати всеосяжні знання з усіх аспектів, що зачіпають її питання і їй досить такого розуміння питання, яке дозволяло б належним чином сформулювати по ньому свої думки ...»*. Комітет також нагадує про те, що *«будь-яке рішення, яке приймається без урахування поглядів дитини і не надає їй належної значущості, згідною її віку і ступеня зрілості, означає, що дитині або дітям не надано можливості вплинути на процес визначення їх найкращих інтересів... Малий вік дитини або вразливість її становища (наприклад, інвалідність, приналежність до тієї чи іншої меншини, до числа мігрантів і т. інш.) не перешкоджають здійсненню її права на вираження своїх поглядів і не знижують значимості, яка надається поглядам дитини при визначенні її найкращих інтересів. Конкретні заходи, що гарантують здійснення дітьми своїх прав на рівній основі в подібних ситуаціях, повинні прийматися з урахуванням індивідуальної оцінки, яка покликана відвести самим дітям певну роль в процесі прийняття рішень та у забезпеченні, при необхідності, розумного пристосування та підтримки з метою домогтися їх повноправної участі в оцінці їх найкращих інтересів»* (пункт 8.7.).

В іншій справі, **«З.С. та А.С. проти Швейцарії»**, заява № 74/2019⁸, Комітет, з посиланням на свою практику, відмітив, що статтею 12 Конвенції гарантується право дитини бути заслуханою в ході будь-якої судового чи адміністративного розгляду, що зачіпає дитину, або безпосередньо, або через представника. Водночас він нагадує, що у статті 12 не встановлюється вікового обмеження щодо права дитини висловлювати свої погляди та вона не заохочує держави-учасниці до запровадження у законодавстві чи практиці вікових обмежень, які б утискали право дитини бути заслуханою з усіх питань, що її зачіпають. Крім того, Комітет нагадав, що держави-учасниці повинні забезпечити, щоб погляди дитини сприймалися всерйоз, а не просто заслухані у порядку виконання формальностей. Він також нагадує, що в контексті імміграційних процедур та процесу отримання притулку діти перебувають у особливо вразливому становищі, тому конче необхідно забезпечити виконання у повному обсязі їх права висловлювати свою думку щодо всіх аспектів імміграційних процедур та порядку отримання притулку, у тому числі шляхом надання дитині можливості роз'яснити причини, які спонукали просити притулок.Комітет не погодився з твердженням держави-учасниці у тому, що К.С. не повинен був бути заслуханий, оскільки його інтереси збігалися з інтересами батьків. Тому з урахуванням обставин цієї справи Комітет дійшов висновку, що непроведення співбесіди безпосередньо з К.С. є порушенням статей 3 і 12 Конвенція (пункт 7.8.). Комітет рекомендував державі-учасниці забезпечити, щоб дітям систематично надавалася можливість бути заслуханими при прийнятті будь-якого рішення, яке їх стосується, щоб інформація про можливість, умови та наслідки проведення

⁷ Режим доступу: <https://juris.ohchr.org/casedetails/2421/en-US>

⁸ Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2F89%2FD%2F74%2F2019&Lang=ru

з ними співбесіди в контексті процедур надання притулку надавалася їм зрозумілою мовою і щоб національні протоколи, які застосовуються до висилки дітей, відповідали Конвенції. [...] (пункт 8).

КзПД вказує на важливість приділення уваги праву дитини бути заслуханою, необхідності його реалізації у справах за участі дітей, а також вироблення ряду підходів для його забезпечення, не ставлячи реалізацію даного права в залежність від віку дитини або її вразливого становища.

Також ЄСПЛ неодноразово в своїй практиці наголошував на важливості забезпечення права дитини бути заслуханою.

У справі **«М. та М. проти Хорватії»**, заява № 10161/13⁹ ЄСПЛ з посиланням на статтю 12 Конвенції ООН про права дитини і пункт 32 Зауваження загального порядку № 12 (2009) підкреслив, що відповідні міркування застосовуються *mutatis mutandis* до будь-якого судового чи адміністративного провадження, яке зачіпає права дітей відповідно до статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, у таких випадках не можна сказати, що діти, здатні формувати власні погляди, були достатньо залучені до процесу прийняття рішень, якщо їм не була надана можливість бути почутими і таким чином висловити свою точку зору (пункт 181).

У справі **«Савіни проти України»**, заява № 39948/06¹⁰ ЄСПЛ врахував, що на жодному етапі провадження у справі судді не заслуховували дітей (включаючи О.С., якому в грудні 2004 року, коли тривав розгляд справи в суді першої інстанції, було тринадцять років) (пункт 59).

Так само і у справі **«Гавелка та інші проти Чеської Республіки»**, заява № 23499/06¹¹ ЄСПЛ звертав увагу, що суди не слухали дітей безпосередньо (пункт 62).

Аналіз наведеної практики ЄСПЛ свідчить, що підходи Страсбурзького суду відповідають змісту статті 12 Конвенції ООН про права дитини і гарантоване в ній право дитини бути заслуханою не залишається поза увагою Суду, а його недотримання може становити і порушення прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Орієнтири для політики та практики забезпечення найкращих інтересів дитини з урахуванням її думки містять **Керівні принципи ООН щодо альтернативного догляду за дітьми**¹² від 24 лютого 2010 року, що мають на меті удосконалення впровадження Конвенції про права дитини і відповідних положень інших міжнародних документів, що стосуються захисту та благополуччя дітей, позбавлених батьківського піклування чи тих, кому загрожує його втрата. Генеральна Асамблея ООН рекомендує Державам зважати на ці Керівні принципи, а також привертати до них увагу відповідних органів законодавчої, виконавчої та судової влади, правозахисників та юристів, засобів масової інформації і широкої громадськості.

Пункт 6 Керівних принципів закріплює, що *«усі рішення, ініціативи та підходи, на які поширюється сфера дії цих Керівних принципів, повинні прийматися та реалізовуватися в індивідуальному порядку, насамперед з метою забезпечення безпеки та захищеності дитини, а також ґрунтуватися на найкращих інтересах і правах конкретної дитини [...] При цьому необхідно повністю дотримуватися права дитини на отримання консультацій, і належним чином враховувати її думку відповідно до рівня її розвитку, та забезпечувати їй доступ до будь-якої необхідної інформації»*.

Під час реалізації доступу дитини до правосуддя у цивільних провадженнях, важливим є дотримання стандартів, що закріплені у **Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей**¹³, прийняті 17 листопада 2010 року. У Керівних принципах вказується, що Рада Європи ухвалила ці керівні принципи спеціально для того, щоб правосуддя завжди було доброзичливим до дітей, незалежно від того, хто вони і що вони зробили. Ці Керівні принципи повинні застосовуватися до всіх способів, якими діти можуть, з будь-якої причини та в будь-якій якості, контактувати з усіма

⁹ Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-156522%22%5D%7D>

¹⁰ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text

¹¹ Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22002-14166%22%5D%7D>

¹² Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/media/8776/file>

¹³ Режим доступу: <https://rm.coe.int/16804c2188>

компетентними органами та службами, що беруть участь у здійсненні кримінального, цивільного або адміністративного права.

Керівні принципи наголошують на дотриманні права дитини на те, «щоб бути почутою під час розглядів, що стосуються або впливають на них. Це включає в себе надання належної уваги думці дітей з урахуванням їх зрілості та будь-яких труднощів спілкування, які вони можуть мати для того, щоб зробити цю участь ефективною».

Одним із основоположних принципів, закріплених у цьому документі, є принцип найкращих інтересів дитини, що передбачає обов'язок держав-членів «гарантувати ефективне здійснення прав дітей, щоб їх найкращі інтереси мали першочергову увагу у всьому, що стосується або зачіпає їх інтереси».

Для реалізації права дитини бути почутою і висловлювати свої думки Керівні принципи закріплюють, що кожна дитина має право на:

- отримання інформації та консультації (пункти 1-5);
- захист приватного та сімейного життя (пункти 6-13);
- доступ до суду та судового процесу (пункти 34-36);
- юридичні послуги та представництво (пункти 37-43);
- бути почутою і висловлювати свої думки (пункти 44-49);
- поведження, середовище та мову, дружні до дитини (пункти 54-63).

Резолюція Європейського парламенту про захист прав дитини в цивільному, адміністративному та сімейному судочинстві¹⁴ від 5 квітня 2022 року закріплює, що доступ до правосуддя та право бути почутим є фундаментальними правами і що кожна дитина, незалежно від її соціального, економічного чи етнічного походження, повинна мати можливість повною мірою користуватися цими правами. Резолюція рекомендує «державам-членам прийняти міждисциплінарний підхід і створити легкодоступні, високоякісні, персоналізовані, безкоштовні та фінансовані державою консультативні служби та служби підтримки дітей – як у суді, так і поза ним – для надання, у разі необхідності, підтримки кваліфікованих спеціалістів, таких як лікарі, психологи, кваліфіковані спеціалісти з дитячої нейропсихіатрії, соціальні працівники та спеціалісти з догляду за дітьми, щоб підтримувати дитину найкращим чином на всіх етапах провадження».

Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства»¹⁵ визначає **надання права висловлюватися кожній дитині** одним із шести пріоритетних напрямків (стратегічних цілей), що гарантуватиме дотримання прав та якнайкращих інтересів дитини.

Таким чином ми можемо побачити, що міжнародні стандарти різного характеру фокусують свою важливу увагу на принципі якнайкращих інтересів дитини, приділяючи важливе значення праву дитини висловити свою думку.

2.2. Залучення психолога до цивільних проваджень, що стосуються дітей

Хоча на міжнародному та європейському рівнях були успішно встановлені основні принципи дружнього до дитини правосуддя, не можна сказати, що правосуддя завжди є доброзичливим до дітей та молоді. У прямій відповіді в ході широких консультацій, що ініціювалися Радою Європи, діти та молодь повідомили про загальну недовіру системі, і вказали на багато недоліків, такі як оточення, що залякує, відсутність інформації та роз'яснень відповідно до віку, слабкий підхід до сім'ї, а також судові розгляди, які є або надто довгими або, навпаки, занадто оперативними¹⁶.

¹⁴ Режим доступу (англійською мовою): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2022:434:FULL&from=EN>

¹⁵ Режим доступу: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

¹⁶ Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства. – С. 7 // <https://rm.coe.int/168046eb82>

Адаптація дитини до системи правосуддя може відбуватись шляхом залучення широкого кола фахівців, які працюють із дітьми, а тому залучення психолога у цивільні провадження за участі дітей може сприяти їх якнайкращим інтересам.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей¹⁷ від 25 січня 1996 року наголошує на необхідності *«надання дітям процесуальних прав та сприяння здійсненню ними цих прав шляхом забезпечення становища, при якому діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі в розгляді судовим органом справ, що їх стосуються»*.

На необхідність залучення психолога до судового розгляду справ за участі дитини вказують **Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей**¹⁸, прийняті 17 листопада 2010 року. Запропонований Керівними принципами багатопрофільний підхід до здійснення правосуддя, дружнього до дитини, передбачає заохочення тісної співпраці між різними фахівцями для отримання повного розуміння дитини, а також оцінки його/її правового, психологічного, соціального, емоційного, фізичного та пізнавального стану (п. 16). Для забезпечення такого підходу повинні бути створені загальні рамки оцінки для професіоналів, які працюють з дітьми (наприклад, юристів, психологів, лікарів, поліцейських, співробітників імміграційних органів, соціальних працівників та посередників) під час розглядів або заходів, які стосуються або впливають на дітей, для забезпечення необхідної підтримки тих, хто приймає рішення, дозволяючи їм найкращим чином служити інтересам дітей в даному випадку (п. 17).

У Керівних принципах з посиланням на практику ЄСПЛ вказується, що у низці сімейних справ Європейський суд з прав людини заявив, що національні суди повинні оцінити складне питання щодо найкращих інтересів дитини на підставі мотивованого, незалежного і відповідного сучасним вимогам психологічного висновку, і що дитина, якщо це можливо і відповідно до його або її зрілості та віку, має бути заслухана психологом і судом з питань доступу, місця проживання та піклування¹⁹.

На залученні психолога та інших фахівців для проведення консультацій і надання допомоги дитини в процесі здійснення правосуддя наголошується у таких випадках:

- при прийнятті рішення про розкриття можливо шкідливого зображення або інформації для дитини, суддя повинен проконсультуватися з іншими фахівцями, наприклад, психологами та соціальними працівниками (п. 60);
- опитування та збір заяв дітей повинні, наскільки це можливо, проводитись кваліфікованими фахівцями (п.64);
- після винесення рішення під час вкрай конфліктних розглядів, повинні бути запропоновані керівництво та підтримка, в ідеалі безкоштовно, для дітей та їх сімей спеціалізованими службами (п. 79).

Для забезпечення надання дітям, які стикаються з системою правосуддя, якісних психологічних та інших послуг Керівні принципи пропонують:

- створити дружні до дітей, міжвідомчі та міждисциплінарні центри для дітей-жертв і дітей-свідків, де діти могли б заслуховуватись та проходити медичне обстеження для судово-медичних цілей, а також пройти всебічне обстеження та отримати всі відповідні терапевтичні послуги від відповідних фахівців;
- створити безкоштовні спеціалізовані та доступні служби з підтримки та інформування, такі як консультації онлайн, гарячі лінії допомоги та безкоштовні місцеві громадські служби;
- забезпечити, щоб всі зацікавлені фахівці, які працюють з дітьми в системі правосуддя, отримали відповідну підтримку та навчання, а також практичне керівництво для того, щоб гарантувати й забезпечити належне виконання прав дітей, зокрема, при оцінці найкращих інтересів дитини у всіх видах процедур, пов'язаних з ними або що зачіпають їхні інтереси.

¹⁷ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

¹⁸ Режим доступу: <https://rm.coe.int/16804c2188>

¹⁹ Там же с. 54.

Резолюція Європейського парламенту про захист прав дитини в цивільному, адміністративному та сімейному судочинстві²⁰ від 5 квітня 2022 року так само звертає увагу на важливості надання кожній дитині, яка бере участь у провадженнях, підтримки психолога та інших кваліфікованих фахівців, а саме:

- наголошує на тому, що слухання дитини в сімейному провадженні, де є підозра на домашнє або сімейне насильство або де дитина була його свідком, завжди має проводитися в присутності кваліфікованих спеціалістів, лікарів або психологів, у тому числі фахівців з дитячої нейропсихіатрії, щоб не поглиблювати їхню травму та не перетворювати їх у подальшу постраждалу;
- підкреслює, що в інструкціях або подібному незаконодавчому інструменті має бути чітко зазначено, що діти, залучені до цивільних, адміністративних або сімейних проваджень, повинні бути проінформовані на кожному етапі процедури у спосіб, який вони можуть повністю зрозуміти, і, зокрема, що рішення, прийняте органом влади, має пояснити дитині спеціально навчений фахівець у спосіб, який відповідає її віку, зрілості та мовним навичкам;
- рекомендує прийняти міждисциплінарний підхід і створити легкодоступні, високоякісні, персоналізовані, безкоштовні та фінансовані державою консультативні служби та служби підтримки дітей – як у суді, так і поза ним – для надання, у разі необхідності, підтримки кваліфікованих спеціалістів, таких як лікарі, психологи, кваліфіковані спеціалісти з дитячої нейропсихіатрії, соціальні працівники та спеціалісти з догляду за дітьми, щоб підтримувати дитину найкращим чином на всіх етапах провадження.

Практика КзПД та ЄСПЛ не пов'язана із дослідженням конкретних питань щодо порядку залучення (не залучення) психолога при судових розглядах за участі дітей. Але досліджуючи питання втручання в права дитини або дотримання якнайкращих інтересів дитини в практиці ЄСПЛ були випадки, коли на національному рівні залучались психологи або вивчались їх висновки, що в сукупності з іншими факторами оцінював Суд.

Наведемо декілька прикладів, завдяки яким можна побачити, що залучення психолога є важливою складовою у сфері правосуддя дружнього до дитини.

У справі **Кіліч проти Австрії**, заява № 27700/15²¹ з наявних у Суду документів впливало, що заявники мали всі можливості представити свою справу та були представлені адвокатом протягом усього провадження. Вони подали численні запити щодо розпорядження про опіку над їхніми дітьми та їхніх прав на побачення, усі з яких були належним чином розглянуті національними судами. Районний суд отримав дві заяви від Управління допомоги судам у справах дітей і призначив трьох різних експертів протягом усього провадження, а саме двох психологів і одного психіатра, щоб надати докази щодо здатності заявників піклуватися про своїх дітей та їх взаємодію з ними. Згідно з висновками районного суду, експерти одностайно дійшли висновку, що двох молодших дітей не слід повертати заявникам. Національні суди зобов'язали дитячого та сімейного психолога доповнити свій експертний висновок, заснований на новому експертному обстеженні щодо здатності заявників надавати належний догляд, щоб переконатися, що будь-які покращення або зміни були взяті до уваги. Крім того, Суд надав ваги тому факту, що висновки експертів-психологів обговорювалися під час усних слухань і що національні суди згодом дотримувалися висновків експертів, яких допитали заявники, де національний суд відхилився від рекомендації експерта. Таким чином, Суд вважає, що заявники були залучені до процесу прийняття рішень настільки, щоб забезпечити їм необхідний захист їхніх інтересів, і мали змогу повністю викласти свою позицію (пункт 127).

... на основі експертних висновків районний суд встановив детальні факти, що поведінка заявників під час побачень була надмірним тягарем для дітей. У зв'язку з цим Суд повторює, що згідно зі статтею 8 Конвенції батьки не можуть мати права на вжиття таких заходів, які можуть завдати шкоди здоров'ю та розвитку дитини (пункт 129).

Факти справи **«М. та М. проти Хорватії»**, заява № 10161/13²², свідчать, що у цій справі судові експерти з психології та психіатрії встановили, що батьки першої заявниці були однаково нездатними піклуватися

²⁰ Режим доступу (англійською мовою): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2022:434:FULL&from=EN>

²¹ Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-222139%22%5D%7D>

²² Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-156522%22%5D%7D>

про неї, що, як видається, підтримує і місцевий центр соціального захисту. Ці експерти також встановили, що перша заявниця висловила велике бажання жити зі своєю матір'ю. Суд також зазначає, що обидва її батьки живуть в одному місті, і тому скасування наказу про опіку не призведе до того, що перша заявниця повинна буде змінити школу або іншим чином бути вилученою з її звичного соціального середовища. Більше того, першій заявниці, яка є ученицею і яку експерти вважали такою, що має добрі чи навіть вищі за середні інтелектуальні здібності, було дев'ять з половиною років на початку провадження і зараз тринадцять з половиною. Тому було б важко стверджувати, що, враховуючи її вік і зрілість, вона не здатна сформулювати власні погляди та вільно їх висловлювати. Отже, Суд визнає, що неповага до її бажання щодо питання про те, з ким із батьків проживати, за конкретних обставин цієї справи становила б порушення її права на повагу до приватного та сімейного життя (пункт 186).

Отже, ми можемо побачити, що у справах за участі дітей для багатьох країн є поширеною практика залучення психолога або отримання його висновків, що враховується судами на національному рівні.

2.3. Пріоритетність розгляду цивільних справ, що стосуються дітей

Реалізація принципу якнайкращих інтересів дитини пов'язана із рядом обов'язків держави. Серед таких обов'язків, зокрема, створення процесуальних гарантій для дітей, заснування механізмів і процедур подання та розгляду скарг, відновлення справедливості або витребування відшкодування з метою повної реалізації права дитини на належний облік та послідовне забезпечення своїх найкращих інтересів у контексті будь-яких заходів щодо здійснення, адміністративного та судового провадження, які мають до неї відношення або зачіпають її, на що детально звернув увагу КзПД у своїх **Зауваженнях загального порядку № 14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращому забезпеченню її інтересів** (пункт 1 статті 3)²³.

Дані зауваження рекомендують, що під час оцінки найкращих інтересів дитини мають бути враховані наступні елементи:

- врахування думки дитини;
- індивідуальність дитини;
- збереження сімейного оточення та підтримання відносин (водночас, не за будь-яку ціну);
- піклування, захист і безпека дитини;
- вразливий стан;
- право дитини на здоров'я;
- право дитини на освіту.

Як закріплено у п. 82 відповідних Загальних зауважень: *«мета оцінки та визначення найкращих інтересів дитини полягає в тому, щоб гарантувати повну та ефективну реалізацію прав, визнаних у Конвенції та факультативних протоколах до неї, а також всебічний розвиток дитини».*

Аналізуючи окремі положення даного документу можна прослідкувати рекомендації КзПД, які демонструють потребу закріплення державою пріоритетності вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням принципу якнайкращих інтересів дитини, що не оминає і сферу судового розгляду.

Принцип пріоритетності чітко проявляється у контексті усиновлення, оскільки КзПД звернув увагу, що право на врахування найкращих інтересів дитини прописане ще твердіше: йдеться не просто про «приділення першочергової уваги», а про врахування «у першорядному порядку». Більш того, найкращі інтереси дитини повинні бути визначальним фактором при прийнятті рішення не тільки про усиновлення, а й з інших питань (пункт 38).

²³ Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11

КзПД наголосив, що держави повинні розробити формалізовані підкріплені строгими процесуальними гарантіями процедури, покликані забезпечити оцінку та визначення найкращих інтересів дитини у зв'язку з прийняттям рішень, які стосуються дитини, включаючи механізми оцінки досягнутих результатів. Держави повинні розробити прозорі об'єктивні процедури, що регулюють прийняття законодавцями, суддями або адміністративними органами будь-яких рішень, особливо з питань, які безпосередньо зачіпають дитину або дітей (пункт 87).

Діти та дорослі сприймають плин часу по-різному. Затягування або відстрочення ухвалення рішення особливо негативно впливає на дітей у процесі їх розвитку. Тому бажано приділяти пріоритетну увагу та завершувати у можливо найкоротші терміни процедури або процеси, що стосуються дітей або позначаються на них. Терміни прийняття рішення повинні, по можливості, відповідати сприйняттю дитиною того, яку користь воно може їй принести, причому слід з розумною періодичністю проводити аналіз прийнятих рішень у міру розвитку дитини та її здатності висловлювати свої погляди. Слід періодично розглядати всі рішення про піклування, лікування, поміщення до дитячого закладу та інші заходи щодо дитини через призму її сприйняття часу та з урахуванням її розвитку, здібностей та зростання (пункт 93).

Відповідний підхід знайшов відображення при розгляді індивідуальних звернень. У справі **«Н.Р. проти Парагваю»** від 3 лютого 2020, повідомлення № 030/2017²⁴, яке стосувалось проблеми контакту дитини з батьком, Комітет зауважив, що судові процедури, що визначають права по відвідуванню дитини одним із батьків, який проживає окремо, потрібно прискорювати, оскільки втрата часу може мати непоправні наслідки для відносин між ними. Це охоплює і оперативне виконання рішень в результаті такої процедури. У цьому випадку Комітет бере до уваги аргументи автора, що, незважаючи на численні спроби забезпечення дотримання режиму відвідування, встановленого рішенням суду, це рішення не було виконано і не могло забезпечити регулярні контакти з донькою протягом багатьох років (пункт 8.7.).

Проблематику необхідності забезпечення пріоритетності розгляду справ щодо дітей можна прослідкувати і з підходів ЄСПЛ, коли він досліджував обґрунтованість втручання в права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

У задуваній справі **«М. та М. проти Хорватії»**, заява № 10161/13²⁵, ЄСПЛ підкреслив, що неефективне та, зокрема, запізніле проведення провадження щодо опіки може призвести до порушення позитивних зобов'язань за статтею 8 Конвенції (пункт 179). Провадження щодо опіки тривало більше чотирьох років і трьох місяців. Беручи до уваги свою прецедентну практику, ЄСПЛ вважав, що лише цього факту було б достатньо, щоб встановити, що держава-відповідач не виконала своїх позитивних зобов'язань за статтею 8 Конвенції, навіть якби факти цієї справи не вимагали більшої оперативності, ніж зазвичай вимагається у справах про догляд за дітьми (пункт 182).

Ця справа справді вимагала більшої оперативності, оскільки вона стосується травмованої дитини, яка через конфліктні стосунки між її батьками зазнала сильного душевного болю, що завершилося самошкодженням. Однак, здається, національні суди не визнали серйозності та невідкладності ситуації. Зокрема, видається, що вони не розуміли, що перша заявниця сприймала життя з матір'ю як вихід із свого ненадійного становища, а провадження щодо опіки – як засіб досягнення цієї мети. Таким чином, національні суди не усвідомлювали, що затяжний характер цього провадження погіршував тяжке становище першого заявника (пункт 183).

В іншій справі **«Еберхард та М. проти Словенії»**, заяви № 8673/05 та 9733/05²⁶, ЄСПЛ вказав, що стосовно зобов'язання держави по виконанню позитивних зобов'язань, стаття 8 Конвенції передбачає право батьків на вжиття заходів для возз'єднання їх зі своїми дітьми та зобов'язання національних органів влади сприяти такому возз'єднанню. Крім того, ЄСПЛ раніше вказував, що неефективне та, зокрема, запізніле провадження щодо опіки може призвести до порушення статті 8 Конвенції (пункт 127).

²⁴ Режим доступу: <http://surl.li/ntync>

²⁵ Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-156522%22%5D%7D>

²⁶ Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%228673/05%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-118248%22%5D%7D>

Також у справах щодо виконання рішень у сфері сімейного права ЄСПЛ неодноразово встановлював, що вирішальним є те, чи національні органи влади вжили всіх необхідних заходів для сприяння виконанню, як це може розумно вимагатись в особливих обставинах кожної з них (пункт 128). У цьому контексті адекватність заходу слід оцінювати за швидкістю його виконання, оскільки плин часу може мати непоправні наслідки для стосунків між дитиною та батьками, які не проживають спільно (пункт 129).

Описані приклади демонструють нам схожі підходи як КЗПД, у випадку реалізації положень Конвенції ООН про права дитини, так і ЄСПЛ, в ситуації дослідження обґрунтованості втручання в права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Відповідні міжнародні договори та практика їх застосування заохочують держави забезпечити пріоритетний розгляд, не виключаючи судовий, справ, які стосуються дітей, що буде сприяти реалізації принципу якнайкращих інтересів дитини.

На важливості запровадження сімейних судів чи спеціалізації суддів наголошують **Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей**²⁷, прийняті 17 листопада 2010 року.

Керівні принципи вказують на те, що для організації провадження, середовища та мови, дружніх до дітей, «наскільки це можливо, повинні бути створені спеціалізовані суди (або судові палати), процедури й інститути для дітей, які знаходяться у конфлікті з законом. Це може включати створення спеціалізованих підрозділів в поліції, судових органів, судової системи та прокуратури» (п. 63).

У розділі «V. Заохочення інших дій, дружніх до дітей» державам-членам пропонується:

«[...]

f. розглянути питання про створення системи спеціалізованих суддів і адвокатів для дітей та подальший розвиток судів, в яких можуть бути прийняті як юридичні, так і соціальні заходи на користь дітей та їх сімей;

g. розробляти та сприяти застосуванню дітьми та іншими особами, що діють від їхнього імені, універсальних та європейських механізмів захисту прав людини та дітей задля досягнення справедливості й захисту прав, якщо внутрішні засоби правового захисту не існують або були вичерпані;

h. зробити права людини, в тому числі права дітей, обов'язковим компонентом в шкільних програмах і для фахівців, що працюють з дітьми;

[...]

i. забезпечити, щоб всі зацікавлені фахівці, які працюють з дітьми в системі правосуддя, отримали відповідну підтримку та навчання, а також практичне керівництво для того, щоб гарантувати й забезпечити належне виконання прав дітей, зокрема, при оцінці найкращих інтересів дитини у всіх видах процедур, пов'язаних з ними або що зачіпають їхні інтереси».

Окрема увага Керівних принципів звертається на важливості уникнення невинуватих затримок при розгляді справ, що стосуються прав та інтересів дітей:

«під час всіх розглядів за участю дітей, принцип актуальності повинен застосовуватися для забезпечення якнайшвидшого реагування та захисту прав та інтересів дитини, при дотриманні верховенства права (п. 50);

у справах, пов'язаних із сімейним правом (наприклад, батьківство, опіка, батьківське викрадення), суди повинні проявляти виняткову старанність для уникнення будь-якого ризику несприятливих наслідків для сімейних відносин (п. 51);

у разі необхідності, судові органи повинні розглянути можливість прийняття попередніх рішень для моніторингу протягом певного періоду часу та пізнішого перегляду (п. 52);

відповідно до закону, судові органи повинні мати можливість приймати рішення, що підлягає негайному виконанню у разі, якщо це буде у найкращих інтересах дитини (п. 53)».

²⁷ Режим доступу: <https://rm.coe.int/16804c2188>

Резолюція Європейського парламенту про захист прав дитини в цивільному, адміністративному та сімейному судочинстві²⁸ від 5 квітня 2022 року закликає держави-члени:

- вжити заходів для пов'язування кримінальних і цивільних справ, що стосуються окремої сім'ї та дітей, щоб ефективно запобігати будь-яким розбіжностям між судовими та іншими правовими рішеннями, які завдають шкоди дітям (п. 6);
- забезпечити обов'язкові навчальні курси щодо прав та особливих потреб дитини для суддів, інших юристів, правоохоронних органів, соціальних працівників, вчителів, дитячих садків та всіх інших відповідних сторін, залучених до судових та адміністративних проваджень щодо дітей; закликає Комісію посилити підтримку таких дій, наприклад, через Європейську мережу підготовки суддів, Програму громадян, рівності, прав і цінностей і Програму правосуддя (п. 10);
- виділити достатні ресурси для забезпечення розгляду цивільних, адміністративних і сімейних проваджень щодо дітей із повною відповідністю стандартам правосуддя, доброзичливого до дитини, з належною повагою до емоційної та фізичної цілісності дитини, і без невиправданої затримки; у зв'язку з цим підкреслює, що держави-члени повинні забезпечити, щоб дитячі та сімейні суди функціонували як найважливіша служба, продовжуючи проводити надзвичайні слухання та виконувати судові ухвали щодо опіки та захисту дітей, які знаходяться під безпосереднім ризиком зневаги або жорстокого поводження (п. 12);
- забезпечити належне навчання щодо нових правил для центральних органів влади, суддів та інших юристів, які беруть участь у транскордонних спорах, у тому числі щодо слухання дитини та можливого використання медіації в таких випадках; підкреслює, що така підготовка повинна забезпечувати достатній рівень знань і досвіду щодо транскордонних сімейних проваджень (п. 20).

Одними із пріоритетних напрямів **Стратегії Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства»²⁹** є дружнє до дитини правосуддя для всіх дітей та надання права висловлюватися кожній дитині.

За цими стратегічними напрямами Стратегія передбачає:

- пропагування та розроблення навчальних програм або національних версій курсів для юристів, які контактують із дітьми;
- здійснення оглядів або контрольних заходів у галузі сімейного права (щодо найкращих інтересів дітей у разі розлучення батьків і під час судового розгляду справ про опіку, щодо зміни місця проживання дітей) та міграції (виконання Рекомендації про дієву опіку для дітей без супроводу дорослих та дітей, розроблення кодексів поведінки або аналогічних інструментів для юристів і представників ЗМІ, щоб гарантувати повагу до прав дитини під час судових проваджень);
- реалізацію стратегій покращення доступу до правової допомоги та представництва для дітей, зокрема шляхом пропонування правової допомоги через центри правової допомоги та стратегічне судочинство;
- концентрування уваги на деяких окремих темах, наприклад таких як потреби та проблеми дітей, які стали жертвами та свідками насильницьких злочинів (у тому числі сексуального насильства) у системі правосуддя, зокрема питання реінтеграції та реабілітації дітей, які постраждали внаслідок актів тероризму, і доступу дітей до правосуддя у зв'язку із завданням шкоди навколишньому середовищу;
- заохочення посадових осіб, фахівців і волонтерів, які працюють з дітьми, використовувати орієнтовані на практику, науково обґрунтовані робочі методи та інструменти, які допомагають зрозуміти, як потрібно вислуховувати дітей, спілкуватися з ними й надавати їм інформацію у зручній і зрозумілій для них формі;

²⁸ Режим доступу (англійською мовою): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2022:434:FULL&from=EN>

²⁹ Режим доступу: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

- розробку навчальних модулів і забезпечення систематичної підготовки з питань участі дітей, зокрема шляхом застосування відповідних методів та інструментів, а також залучення дітей у ролі інструкторів;
- посилення відповідальності за реалізацію права дитини бути вислуханою та фактичний вплив, який діти матимуть на формування законів і політики, а також на надання послуг і прийняття рішень під час адміністративних і судових проваджень.

Заключні зауваження Комітету з прав дитини щодо об'єднаних п'ятого та шостого періодичних звітів України³⁰, прийняті на 91-му пленарному засіданні (29 серпня – 23 вересня 2022 року), містять рекомендації для України щодо подальших кроків з виконання Конвенції про права дитини та забезпечення найкращих інтересів дитини у сфері правосуддя.

Зокрема, Комітет рекомендує:

- посилити свої зусилля для забезпечення того, щоб право дитини на те, щоб її інтереси мали першочергове значення, було інтегровано належним чином, однаково тлумачилось і застосовувалося в усіх законодавчих, адміністративних і судових процедурах і рішеннях, а також у всіх політиках, програмах і проектах, які є актуальними для дітей і впливають на них;
- розробити процедури та критерії для надання вказівок усім відповідним, наділеним владою особам щодо визначення найкращих інтересів дитини в кожній сфері, включно з дітьми, які постраждали від збройного конфлікту, для надання цьому належної уваги та першочергового значення;
- привести свою систему правосуддя щодо дітей у повну відповідність до Конвенції та інших актуальних стандартів, включаючи Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей;
- створити спеціалізовані дитячі судові установи та процедури з достатніми людськими, технічними та фінансовими ресурсами, призначити спеціалізованих суддів у справах дітей і забезпечити, щоб такі спеціалізовані судді проходили відповідну підготовку стосовно правосуддя щодо дітей.

³⁰ Режим доступу: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ДОСТУПУ ДИТИНИ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ЩО ЗАЧІПАЮТЬ ПРАВА ТА ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ

3.1. Розуміння та оцінка принципу найкращих інтересів дитини

Дотримання принципу найкращих інтересів дитини при прийнятті будь-яких рішень або дій щодо дитини є одним із конвенційних зобов'язань України, які закріплено у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини.

Забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»

Розглядаючи питання, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю, дотичні суб'єкти захисту прав дитини мають приймати рішення виключно у найкращих інтересах дитини. Однак, на практиці буває доволі складно однозначно трактувати поняття «найкращі інтереси дитини», усвідомлено побачити такі інтереси та об'єднати їх у цілісне цілісне.

Комітет ООН з прав дитини у Зауваженнях загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги найкращому забезпеченню її інтересів³¹, радить державам «скласти невичерпний перелік елементів, які могли б розглядатися під час проведення оцінки найкращих інтересів будь-якою особою, відповідальною за ухвалення рішень, яка має визначити найкращі інтереси дитини.» Водночас, Комітет рекомендує при визначенні найкращих інтересів дитини, давати оцінку наступним елементам:

- погляди дитини;
- індивідуальність дитини;
- збереження сімейного оточення та підтримка відносин (які не шкодять дитині);
- піклування, захист і безпека дитини;
- уразливе положення;
- право дитини на здоров'я;
- право дитини на освіту.

Відповідаючи на запитання у опитуванні: «Як Ви розумієте принцип найкращих інтересів дитини?», респонденти надали багато різних і повних відповідей, які у цілому демонструють їх розуміння цього принципу, що передбачає, на їхню думку, ставлення до дитини з повагою, врахування її потреб, врахування думки дитини та в цілому – дотримання прав дитини.

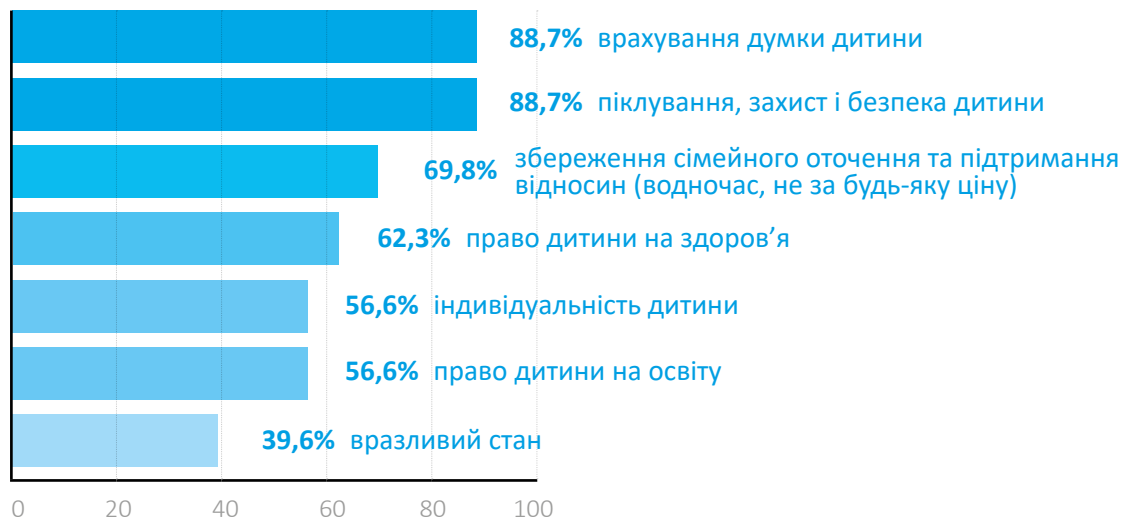
³¹ Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2F14&Lang=ru

«Принцип найкращих інтересів дитини передбачає, що при розв'язанні будь-якого спору чи вирішенні питання, де зачіпаються права та інтереси дитини, необхідно спершу визначити інтереси самої дитини у цьому питанні, а згодом ухвалювати рішення, яке буде сприяти таким інтересам та захищати їх на майбутнє. Крім того, інтереси дитини, як потенційно слабкого та незахищеного учасника правовідносин, повинні превалювати над інтересами інших учасників таких правовідносин» (відповідь, надана під час онлайн-опитування).

Водночас, на практиці виявляється досить непросто завданням надати оцінку всім елементам, що входять до принципу найкращих інтересів дитини, комплексно. Як наслідок, діти залишаються незахищеними.

«Просто наведу один приклад: у нас дівчина, 14-ти років, потрапила в лікарню з алкогольним отруєнням, розказала, що мама її напоїла горілкою. Після того, як ми підготували справу на позбавлення, подали позов, суд сказав: «Ну дамо мамі шанс виправитись». Але ж це не поодинокий такий випадок, зафіксувати їх важко, ми збираємо по тих крихтах всю інформацію, цю доказову базу, але виникають певні проблеми з позбавленням» (експертка – представниця служби у справах дітей).

Відповідаючи на питання: «Які з елементів принципу найкращих інтересів дитини Ви найчастіше помічаєте та враховуєте в своїй діяльності/при прийнятті рішень?», респонденти надали наступні відповіді:

Проте, рішення в інтересах дитини не завжди містять мотивацію щодо елементів, що входять до принципу найкращих інтересів дитини.

«Проблема є з обґрунтуванням та мотивацією, тобто, суддя може згадати, що думка дитини була, але не завжди обґрунтувати, чому суд її не врахував, коли думка була одна, а рішення – інакшим» (експертка – представниця ГО).

Тому, відповідаючи на відкрите питання опитування: «Як у своїй діяльності Ви визначаєте принцип найкращих інтересів дитини?», експерти давали, здебільшого, короткі і однозначні відповіді: «виходячи з конкретної ситуації і ряду чинників», «через проведення роботи з дитиною, шляхом спілкування з нею, «при вирішенні усіх питань заслуховується думка дитини та враховуються її інтереси», «робота проводиться тільки з урахуванням інтересів дитини, відповідно до віку, її особистості, психологічного стану», «виходячи зі здорового глузду і законодавства», «спілкування, обстеження умов, бажання дитини», «реалізація прав та інтересів, гарантованих законодавством».

Отож, респонденти демонструють розуміння, що дії та рішення мають бути в найкращих інтересах дитини, однак залишається незрозумілим, яким чином, власне, працівникам органів опіки та піклування, службам у справах дітей та суддям оцінити найкращі інтереси дитини.

За результатами аналізу 121 судового рішення у 94 рішеннях зазначено, що ухвалюючи рішення суд керувався/враховував принцип найкращих інтересів дитини. У 105 рішеннях є посилання на норми міжнародного законодавства та/або рішення ЄСПЛ, в тому числі щодо забезпечення найкращих інтересів дитини.

Аналіз судових рішень по конкретним категоріям справ показав, що у більшості справ (однак, не у всіх) суд вказує, що рішення приймається з урахуванням найкращих інтересів дитини. До прикладу: у справах про усиновлення суд приймав рішення з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини у 77% проаналізованих судових рішень; у справах про скасування усиновлення – у 53% судових рішень; у справах про позбавлення батьківських прав – у 84% судових рішень; у справах про поновлення батьківських прав, справах про визначення місця проживання дитини, справах про визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною, у т.ч. усунення перешкод у спілкуванні з дитиною – у 100% судових рішень.

У справі № 371/1293/22 в рішенні зазначено: «Аналізуючи викладені обставини в їх сукупності, з урахуванням якнайкращих інтересів дитини, для забезпечення її повного та всебічного розвитку, з метою забезпечення її нормального психологічного розвитку, суд вважає за необхідне задовольнити заяву та визнати усиновителем ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_6, (рнокпп: НОМЕР_3, жителя АДРЕСА_1) малолітньої дитини ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, записавши його батьком. Усиновлення дитини заявником відповідає інтересам дитини».

Важливо не просто декларативно зазначити про врахування найкращих інтересів дитини, однак і відобразити у рішенні, що це дійсно було зроблено. Наприклад, у висновку органу опіки та піклування чи рішенні суду має не просто бути зазначено «...що відповідає найкращим інтересам дитини ...», а й надана належним чином оцінка кожному елементу цього принципу, відповідно до обставин конкретної справи, та відображена належна мотивація.

«Обов'язок у мене як у судді, в першу чергу, відобразити думку і обов'язок мотивувати, чи беру я її до уваги, чи не беру. Якщо я не беру, то мій обов'язок також – мотивувати, чому. Різні випадки бувають: і рівень розвитку дитини, і вплив батьків, і строк проживання, якось це можна побачити...» (експерт –представник суддів).

Належна мотивація, що рішення приймається з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини, має бути в усіх справах, що стосуються прав та інтересів дитини, незалежно від того, чи має вона процесуальний статус у справі. Нехтування інтересами дитини, пріоритетність прав та інтересів батьків є неприпустимим.

У справі № 554/1924/20 суд апеляційної інстанції у своїй постанові вказав, що в ситуації коли вирішується питання визнання усиновлення недійсним з підстави відсутності згоди матері на усиновлення суд не застосовує принцип найкращих інтересів дитини, далі цитата з постанови: «Доводи апеляційної скарги про те, що суд першої інстанції проігнорував норми міжнародного та національного законодавства та при вирішенні спору пріоритетним визначив не права та інтереси дитини, як цього вимагає законодавство, а права позивача ОСОБА_3 над правами відповідача ОСОБА_, то ці доводи не заслуговують на увагу, оскільки у даному випадку предметом спору є не інтереси дитини, а є права біологічної матері дитини, яка відновлена у батьківських правах, і не існує іншого законодавчо визначеного способу відновлення їх повністю, ніж визнання усиновлення недійсним».

Незважаючи на те, що визнання усиновлення недійсним прямо стосується інтересів усиновленої дитини, яка більше двох років прожила у сім'ї батька та усиновлювача котру називає мамою, і повідомила суду, що їй комфортно в цій сім'ї, суд апеляційної інстанції вважав, що у цій справі не потрібно застосовувати принцип найкращих інтересів дитини.

Верховний Суд під час касаційного перегляду справи врахував та застосував принцип найкращих інтересів дитини, при цьому зазначив, що визнання усиновлення недійсним не буде суперечити найкращим інтересам дитини.

3.2. Строки розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю

3.2.1. Загальний огляд строків розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю

Відповідно до частини третьої статті 2 Цивільного процесуального кодексу України однією з основних засад (принципів) цивільного судочинства є розумність строків розгляду справи судом. Особливо важливим є забезпечення такого принципу у справах, що торкаються прав та інтересів дитини. Водночас, чинним законодавством не встановлено окремих строків розгляду справ, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю (справи про усиновлення дитини та скасування усиновлення, позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участі одного з батьків у вихованні дитини тощо).

Для того, аби проаналізувати строки розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю, респондентів запитали про їхній досвід щодо певних категорій справ та отримали відповіді, відображені у Таблиця 2.2.1.

Таблиця 2.2.1.

СТРОКИ РОЗГЛЯДУ СПРАВ

Справи про усиновлення дитини (охоплюючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення статусних дітей)	Справи про скасування усиновлення дитини (охоплюючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину)	Справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини
47,2% – один-два місяці; 24,5% – два-чотири місяці; 11,3% – не більше шести місяців; 1,9% – не більше дев'яти місяців; 9,4% – не більше одного року; 3,8% – більше одного року.	22,6% – один-два місяці; 18,9% – два-чотири місяці; 20,8% – не більше шести місяців; 3,8% – не більше дев'яти місяців; 18,9% – не більше одного року; 15,1% – більше одного року.	15,1% – один-два місяці; 22,6% – два-чотири місяці; 18,9% – не більше шести місяців; 5,7% – не більше дев'яти місяців; 20,8% – не більше одного року; 17% – більше одного року

Як видно, на думку та з досвіду респондентів, найбільш швидко розглядаються справи, що стосуються усиновлення (**47,2%** опитаних зазначили, що строк розгляду становить один-два місяці), водночас респондентам відомі також випадки, коли справи про усиновлення розглядалися до року і більше (**9,4%** та **3,8%** відповідно). Дещо довше розглядаються справи про скасування усиновлення та найдовше – справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини (більшість респондентів зазначила, що такі справи розглядаються два – чотири місяці – **22,6%** та **20,8%** опитаних вказали період до року).

Таку ж тенденцію продемонстрував і аналіз судових рішень:

Усиновлення:

1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

- менше одного місяця – дев'ять справ;
- більше двох місяців – п'ять справ;
- більше трьох місяців – дві справи;
- більше чотирьох місяців – одна справа;
- більше п'яти місяців – дві справи;
- більше одного року і одного місяця – дві справи.

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- більше одного місяця – одна справа.
- більше двох місяців – дві справи;

- більше п'яти місяців – одна справа;
- більше шести місяців – одна справа.

Отож, 14 з 26-ти справ (53%) щодо усиновлення розглядалися від 1 до 2 місяців. Водночас є **2 справи**, які розглядалися більше одного року і одного місяця.

Таку думку підтверджують також і експерти під час глибинних інтерв'ю:

«З огляду на аналіз, який ми проводили [...] більше 80% справ про усиновлення розглядається з дотриманням розумних строків. І це дуже відрізняється від справ позовного провадження» (експертка з ГО).

Скасування усиновлення:

1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

- менше одного місяця – одна справа;
- менше двох місяців – одна справа;
- вісім місяців – одна справа;
- більше одного року та трьох місяців – одна справа;

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- менше двох місяців – дві справи;
- більше двох місяців – одна справа;
- більше трьох місяців – одна справа;
- менше п'яти місяців – одна справа;
- більше дев'яти місяців – дві справи.

3) строк перегляду рішень судом касаційної інстанції:

- більше трьох місяців – одна справа;
- більше п'яти місяців – дві справи;
- більше одинадцяти місяців – одна справа.

Позбавлення батьківських прав:

1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

- більше двох місяців – одна справа;
- більше трьох місяців – дві справи;
- більше п'яти місяців – дві справи;
- більше шести місяців – одна справа;
- більше восьми місяців – одна справа;
- більше одного року і одного місяця – одна справа;
- більше одного року і восьми місяців – дві справи;
- більше двох років і семи місяців – одна справа.

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- більше одного місяця – дві справи;
- більше двох місяців – шість справ;
- більше чотирьох місяців – одна справа;
- більше семи місяців – дві справи;
- більше одного року і восьми місяців – одна справа.

3) строк перегляду рішень судом касаційної інстанції:

- три місяці – одна справа;
- більше чотирьох місяців – дві справи;
- більше п'яти місяців – одна справа;
- більше семи місяців – одна справа;
- більше восьми місяців – одна справа;
- більше дев'яти місяців – одна справа;
- більше одного року і чотирьох місяців – одна справа.

Поновлення батьківських прав:

1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

- дев'ять місяців – одна справа;
- один рік та чотири місяці – одна справа;
- більше одного року та чотирьох місяців – одна справа.

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- більше одного місяця – одна справа;
- менше двох місяців – одна справа;
- більше двох місяців – одна справа;
- більше п'яти місяців – одна справа;
- більше десяти місяців – одна справа.

3) строк перегляду рішень судом касаційної інстанції:

- більше трьох місяців – одна справа;
- більше чотирьох місяців – дві справи;
- більше шести місяців – одна справа.

Водночас справи, що стосуються інших питань (скасування усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав) в цілому мають довші строки розгляду. Наприклад, в середньому справи, що стосуються позбавлення батьківських прав судами першої інстанції, розглядалися **8 місяців**, та ще довше розглядалися справи, що стосувалися поновлення батьківських прав: мінімальний строк розгляду такої справи з числа проаналізованих становив **9 місяців**.

3.2.2. Причини затримок строків розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю

На думку експертів та також учасників фокус-груп, однією з причин переносу та, відповідно, затягування розгляду справ з усиновлення є наявність інституту присяжних у таких справах. Зокрема, у разі неявки одного з присяжних на судові засідання, воно відбутися не може.

«Моя особиста позиція, що це [інститут присяжних] непотрібний інститут. Тут можна дискутувати і це, мабуть, окрема тема. Тому, мабуть, я розумію цю проблему, особливо у великих містах: де просто складно сформувати склад суду» (експерт – представник суддів).

Так само експерти відмітили, що на практиці виникають проблеми із збором доказів у справах про позбавлення батьківських прав. Це призводить до затягування строків та прийняття рішення у найкращих інтересах дитини.

«... у нас була справа, коли ми тричі подавали на позбавлення батьківських прав, тобто це протягом п'яти років в нас була історія, але все-таки, врешті-решт позбавили. Такі випадки бувають, чомусь деякі судді дуже специфічно дивляться на ці позбавлення, коли подає саме орган опіки та піклування» (експерт – представник служби у справах дітей).

За результатами опитування, серед найбільш розповсюджених причин затримок у розгляді справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, респонденти відмітили наступні (Таблиця 2.2.2.):

Таблиця 2.2.2.

Справи про усиновлення (охоплюючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення статусних дітей)	Справи про скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину)	Справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини
• 47,2%: повномасштабне вторгнення та його наслідки (відсутність світла, повітряні тривоги, сторони по справі виїхали за кордон тощо); • 45,3%: перевантажена судова система (справ більше, ніж судді можуть розглянути); • 24,5%: труднощі з повідомленням сторін; • 15,1%: наслідки пандемії COVID-19; • 15,1%: процесуальна поведінка сторін; • 13,2%: ненадання необхідних документів/висновків компетентними органами; • 1,9%: зловживання процесуальними правами; • 1,9%: неможливість забезпечення участі присяжних у справі.	• 32,1%: перевантажена судова система (справ більше, ніж судді можуть розглянути); • 24,5%: повномасштабне вторгнення та його наслідки (відсутність світла, повітряні тривоги, сторони по справі виїхали за кордон тощо); • 22,6% процесуальна поведінка сторін; • 7,5% ненадання необхідних документів/висновків компетентними органами; • 3,8% зловживання процесуальними правами; • 1,9% наслідки пандемії COVID-19.	• 30,2%: перевантажена судова система (справ більше, ніж судді можуть розглянути); • 20,6%: процесуальна поведінка сторін; • 18,9%: повномасштабне вторгнення та його наслідки (відсутність світла, повітряні тривоги, сторони по справі виїхали за кордон тощо); • 9,4%: труднощі з повідомленням сторін; • 7,5%: ненадання необхідних документів/висновків компетентними органами; • 1,9%: наслідки пандемії COVID-19; • 1,9%: зловживання процесуальними правами.

Отже, таку причину, як «перевантажена судова система (справ більше, ніж судді можуть розглянути)», респонденти відмітили найбільше. На це так само вказали і експерти під час глибинних інтерв'ю.

«Це звісно ж перевантаженість суддів і рівень підготовки суддів в певних питаннях. Сьогодні цивільні судді, які працюють в судах першої інстанції, розглядають дуже великий спектр питань: від питань, пов'язаних з матеріальними аспектами, виплатами, з питаннями, пов'язаними з житлом, автомобілями, насильством і так далі, до питань забезпечення прав та найкращих інтересів дітей. На мій погляд, навіть за умови, що суддя є зацікавленим у справедливому прийнятті рішення, навіть за умови, що суддя є неупередженим, він через призму своєї перевантаженості і розпорошеності в дуже багатьох питаннях, може не бути досить компетентним саме з питань сімейних моментів та забезпечення прав дітей» (експерт з питань захисту прав та інтересів дитини).

«Проблема, на мій погляд, полягає у відсутності в Україні спеціалізації суддів по розгляду цивільних справ, які стосуються захисту прав дітей, що призводить до затягування в часі розгляду цих справ, подекуди – щонайменше від року, подекуди – до, навіть, п'яти років, попри процесуальні норми. Виходом із ситуації, на мій погляд, було б запровадження в Україні сімейних судів, але це питання політичної волі» (експерт з питань захисту прав дитини).

Під час фокус-групових дискусій, судді так само відмітили, що відсутність спеціалізації суддів заважає достатньою мірою розглядати справи, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю.

«Так, хотілося б розглядати такі справи по своїй спеціалізації, щоб було в тебе вдосталь часу, повною мірою ознайомитись із тими матеріалами і через себе їх пропустити. Але все дуже швидко відбувається насправді і часто не виходить так, як потрібно» (суддя під час фокус-групи).

«Через відсутність спеціалізованих сімейних судів, розгляд справ, що стосуються дітей в судах загальної юрисдикції [...] судді розглядають дитячі справи, за, скажімо так, на мій погляд, за залишковим принципом» (експертка з питань захисту прав дитини, правозахисниця).

Прикладом успішного впровадження системи сімейних судів є досвід **Ізраїлю**³². Ізраїльській системі сімейного судочинства притаманні такі риси:

- функціонування системи сімейних судів, винятково яким підсудні справи, пов'язані зі спорами, що виникають із сімейних правовідносин (за винятком справ, пов'язаних із розірванням шлюбу, які підсудні лише релігійним судам);
- призначення суддями сімейних судів винятково юристів, які мають знання та досвід у сфері сімейного права;
- функціонування при судах підрозділу з надання соціальних послуг;
- розподіл усіх справ, що стосуються однієї сім'ї, одному й тому самому судді (принцип «одна сім'я – один суддя»);
- призначення судом експертів із числа фахівців із достатнім рівнем знань у відповідній сфері;
- повноваження судді відходити від принципу змагальності сторін, приймаючи рішення, спрямовані на захист прав і найкращих інтересів дитини навіть за умов, коли жодна зі сторін не просить суд прийняти таке рішення.

3.3. Участь дитини у до судовому розгляді цивільних справ, що її стосуються, та під час судового розгляду

3.3.1. Загальні питання з'ясування думки дитини

Відповідно до Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, кожна дитина, яка має контакт із системою правосуддя, у тому числі в рамках цивільних проваджень, має отримати вичерпну інформацію про свої права, способи доступу до правосуддя, консультації з усіх питань, що виникають, а так само їй має бути забезпечено право на те, щоб бути почутою під час розглядів, що стосуються або впливають на неї (принцип участі).

«Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства».

Стаття 12 Конвенції ООН про права дитини

За результатами досліджень, проведених **Агентством Європейського Союзу з фундаментальних прав та Міжнародною мережею прав дитини (2017)**, спрямованих на вивчення доступу дітей правосуддя в різних країнах світу, було встановлено, що 55 держав закріпили право дітей бути почутими в усіх питаннях щодо їхнього життя і не тільки в судовому розгляді справ, 84 держави гарантують дітям право бути почутими у певних видах проваджень та 58 держав не здійснили законодавчого закріплення відповідного права³³.

³² Дослідження щодо існуючих практик та проблемних питань, які виникають під час вирішення спорів між батьками щодо місця проживання дитини, участі в її вихованні, проведеного в січні-березні 2021 р. у рамках проекту міжнародної технічної допомоги «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe). Режим доступу: https://www.msp.gov.ua/files/zvitu/z_092021.pdf

³³ Daly, A. & Rap, S., Children's Participation in Youth Justice and Civil Court Proceedings: Have States Made Sufficient Progress? In U. Kilkelly & T. Liefwaard (Eds.), International Children's Rights Law. Springer (forthcoming).

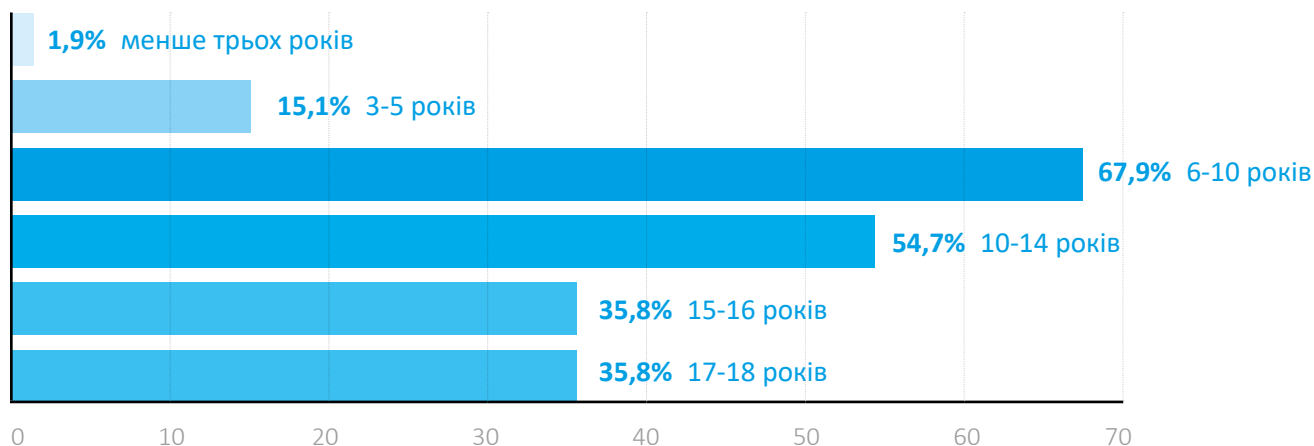
Заслуховуванню думки дитини як одному з конвенційних зобов'язань було приділено особливу увагу в дослідженні, оскільки у такий спосіб дитина здатна реалізувати своє право на участь.

Відповідно до результатів опитування, **71,7%** відповіли, що вони запитують думку дитини під час здійснення професійної діяльності в ситуаціях, які пов'язані з набуттям, оспоруванням чи реалізацією прав та інтересів дитини, в тому числі, права на сім'ю. **28,3%** відповіли, що роблять це не завжди і це залежить від обставин справи. Водночас, у який спосіб думка дитини має бути заслухована на етапі до судового розгляду чи під час судового розгляду чітко законодавством чи відповідними рекомендаціями не визначено. Деякі експерти під час глибинних інтерв'ю зазначили про доцільність адаптації методики «Зелена кімната» до цивільних проваджень, оскільки будь-яких спеціалізованих методик немає.

«В нас все прописано ідеально, але в нас немає методик» (експерт – представник органу державної влади).

«І коли дитина починає говорити: «Я хочу жити з мамою» – тільки такою бесідою неможливо повноцінно встановити, чим обумовлено це бажання. Бо може мама вчора дала «нагоняй» і сказала, що якщо ти так скажеш або чогось не скажеш, то будуть певні наслідки. Тому я вважаю, що, напевно, було би доцільно впровадження методики «Зелена кімната», яка використовується у кримінальних провадженнях, щоб її імплементували в цивільні справи для проведення опитування дітей в межах таких категорій справ» (експерт – психолог).

З досвіду респондентів, які взяли участь в опитуванні, вік, з якого запитується думка дитини наступний:

Норвегія є однією з небагатьох держав, в якій законодавчо встановлено семирічний вік дитини, з якого вона має бути безумовно почутою (з 2003 року). Діти, які не досягли цього віку, мають право бути почутими, якщо вони здатні сформулювати власну думку³⁴.

Запитуючи думку дитини, респонденти навели приклади наступних питань:

- Чи цікавилися батьки твоїми повсякденними справами, справами у школі. Як ти вважаєш чи належним чином батьки виконували свої батьківські обов'язки? Якщо ні, в чому це проявлялось?
- Ти б хотіла жити з батьками? Як Ти відпочиваєш з батьками? Чим займаєшся вдома?
- З ким ти граєшся? Кому розповідаєш про свої справи? Хто допомагає тобі виконувати домашні завдання?
- Чи забезпечують твої батьки усім необхідним для повноцінного проживання? Як ставляться батьки до тебе? Чи комфортно проживати?

³⁴ «Best Interests of the Child in the Norwegian Constitution». Author: Kirsten Sandberg. Режим доступу: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004382817/BP000011.xml>

- Чи довіряєш ти своїй матері, чи батькові? Чи є ви друзями? В тебе є все необхідне для навчання, необхідний одяг, взуття, приладдя? Мама або батько забезпечують твої потреби? Як ти думаєш, вони добрі батьки, як вони виконують свої обов'язки як батьки?
- З ким ти проживаєш, з ким робиш уроки, проводиш дозвілля, хто купує речі, іграшки, з ким спілкуєшся? Інші запитання - відповідно до віку, стану дитини, відкритості, вразливості.
- Хто з батьків проводить з тобою більше часу, піклується, грається та допомагає у навчанні? З ким тобі комфортно? З ким би ти хотів проживати?
- Ти хотів (ла) б бачитись з татом (мамою)? Коли востаннє тато (мама) дарував тобі подарунки? Тобі приємно, коли тато (мама) дарує тобі подарунки?

Ряд експертів під час глибинних інтерв'ю вказали, що є велика різниця між **«запитати»** думку дитини та **«вивчити»** думку дитини. Так само, на практиці, в кожній територіальній громаді, у кожного фахівця є свої підходи щодо з'ясування думки дитини.

«Вивчити думку дитини, чи запитати думку, тобто, немає чіткого розуміння навіть у спеціалістів. Як це? Що це означає? Що я, як спеціаліст, маю для цього зробити, що я маю запитати, в якій формі. Чи у присутності батьків, чи без їх присутності?» (експерт – психолог).

«В кожному регіоні власна практика, навіть в кожному місті і містечку все залежить від статусу територіальної громади ... проблема маленьких територіальних громад: всі один одного знають і нерідко, дитина знає ось цих членів, цих служб, цих комісій як сусідів і не сприймає ситуацію так, в якій вона має висловити свою думку» (експертка – адвокатка).

Стаття 159 СК визначає, що при вирішенні судом спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї береться до уваги **«особиста прихильність дитини до кожного з них»**. **Водночас, ряд експертів під час глибинних інтерв'ю звернули увагу на необхідності зміни формулювання у законодавстві і відповідно підходів, вказавши, що є необхідність у з'яванні прив'язаності дитини до одного з батьків.**

«Досліджувати питання прихильності до батьків не є доцільним, оскільки прихильність – це симпатія до батьків. Важливо досліджувати питання прив'язаності, в основі яких ми можемо дослідити особливості задоволення потреб дитини кожним із батьків. Наскільки воно безпечне або порушене» (експерт – психолог).

«Не вистачає допомоги психологів, які чітко б визначили прихильність дитини до батьків, чи дійсно це ставлення дитини, чи це навіювання матері чи батька» (експерт – психолог).

В Норвегії прив'язаність дитини до батьків є одним із найвагоміших факторів при прийнятті відповідних рішень, робота психологів є важливою в контексті оцінки такої прихильності, насамперед, через призму потреб дитини та її найкращих інтересів. Такі поняття, як стабільний догляд, чуйні батьки, які можуть розуміти дитину, і вразливість дитини до повторної травмизації є центральними у роботі психологів в Норвегії³⁵.

Аналіз судової практики щодо участі дитини у судовому процесі показав наступні результати:

- дитину/дітей допитано в статусі свідка – у 3 справах;
- суд заслухав думку дитини в судовому засіданні – у 20 справах;
- в судових рішеннях відсутня інформація про участь дитини – у 49 справах.

³⁵ In the Best Interest of the Child: the Norwegian Approach to Child Protection // Int. Journal on Child Malt. // Annika Melinder, Malin Albrechtsen van der Hagen & Kirsten Sandberg // Published 28 May 2021. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42448-021-00078-6>

В інших 4 справах суд прийняв наступні рішення щодо участі дитини:

У справі № 947/39171/21 (про скасування усиновлення) суд апеляційної інстанції окремою ухвалою залучив дитину до участі у справі як особу, на чії права та обов'язки може вплинути рішення суду першої інстанції і яка не брала участі у справі. Апеляційний суд залучив дитину як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Дитина подала відзив на апеляційну скаргу і прийняла участь в апеляційному розгляді в режимі відеоконференції.

У справі № 640/13989/19 (про позбавлення батьківських прав) в суді апеляційної інстанції інтереси дитини представляла адвокат згідно ордеру.

У справі № 375/72/21 (внутрішньосімейне усиновлення) суд вирішив недоцільним з'ясовувати думку дитини, посилаючись на норму ч.4 ст. 218 СК України, у відповідності до якої згода дитини на усиновлення не потрібна, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками.

У справі № 127/34263/21 (усиновлення статусної дитини) суд ухвалив рішення розглянути справу у відсутність дитини, оскільки після повномасштабного вторгнення РФ на територію України дитину було евакуйовано до Республіки Польщі, де вона на час розгляду справи перебувала, встановити відеоконференцз'язок із відповідним закладом, де перебуває дитина, неможливо.

3.3.2. Способи з'ясування думки дитини

Діти по-різному висловлюють свою думку, у залежності від ситуації, про це вказали **54,7%** опитаних. **41,5%** відповіли, що дитина висловлює свою думку особисто, і тільки **3,8%** надали відповідь, що дитина висловлює свою думку через психолога.

У цілому, практика заслуховування думки дитини у суді є різною.

«Кожен суддя як хоче, так його й проводить. Один хоче – проводить сам. Інший хоче – з мамою та татом і адвокати сидять». Третій каже: «Ні, мама з татом виходять. Тільки адвокати. І ми тут, два психологи зверху від мами і від тата. Немає стандартизованого підходу до цього процесу» (експерт-психолог).

Як відмітили учасники фокус-груп з числа суддів, «сама процедура заслуховування думки суддею недостатньо прописана у ЦПК України». Учасники фокус-груп з числа представників органів опіки та піклування зазначили, що процедура заслуховування думки дитини на комісії з питань захисту прав дитини є стресовою для неї.

«Уявляємо: заходить дитя, дивиться своїми очима – десяток дорослих людей сидить, дивиться на неї і хтось незнайомий її питає: «З ким ти хочеш проживати?». А в коридорі, наприклад, стоїть мама чи тато і питає: «Що ти там їм сказала?» (учасник фокус-групи з числа представників органів опіки та піклування).

Якщо **думка дитини висловлена особисто**, респонденти навели наступні приклади критеріїв, за якими вони розуміють, що дитина висловлює саме свою думку і немає елементів навіювання:

- коли дитина спокійна і говорить впевнено;
- дитина починає думати, а потім висловлювати думку, а не відразу відповідає, поглядаючи на законних представників;
- є зоровий контакт, дитина спокійна, говорить словами відповідно до віку, не дорослими фразами;
- дитина відверта, щира, дитина комунікабельна, впевнено відповідає тощо;
- задаючи одне й те ж саме питання, в різних формах пару разів;
- поведінка, тон розмови, коли йде мова про когось з батьків/родичів, чи повторює дитина в загальному висловлювання когось із дорослих учасників справи;
- невербальне спілкування, відкритість дитини до діалогу, внутрішнє відчуття, тощо;

- здоровий глузд та законодавство;
- жести, рухи, вміння скласти речення;
- відкритість дитини, готовність до спілкування, поведінка дитини під час спілкування.

Отже, у загальному, критеріями, на які вказали респонденти, є **поведінкові прояви, які по суті мають індивідуальний характер**. Поза увагою респондентів залишились умови проведення опитування дитини, що значною мірою впливають на думку дитини, а саме: процедура проведення опитування; місце проведення; учасники, присутні під час опитування; наявність підготовки дитини до опитування. Не менш важливим також є врахування вікових особливостей дитини та особливостей прив'язаності дитини до кожного із батьків.

Зазначені фокуси могли б стати основою для стандартизованого протоколу оцінювання висловлення думки дитини, про доцільність наявності якого так само вказали представники органів опіки та піклування під час фокус-групових дискусій.

«У мене пропозиція: для того, щоб уникнути непорозумінь і для того, щоб трошки дати можливість новим працівникам територіальних громад, які почали відносно нещодавно функціонувати через децентралізацію, можливо, варто розробити типовий протокол інтерв'ювання дитини, де вказати, які варто дитині задавати запитання. Є різні ситуації [...], тому варто розробити якийсь такий проект, який би допоміг працівнику, який не вчився, який має освіту економіста, допустимо, а працює працівником служби, який би допоміг йому здійснювати виконувати в подальшому функціональні обов'язки» (експерт – представник органу опіки та піклування).

Якщо **думка дитини висловлена через представника**, респонденти навели приклади наступних критеріїв (способів), які дозволяють зрозуміти, чи діє представник в інтересах дитини:

- за внутрішнім переконанням, виходячи зі спостережень за поведінкою дитини;
- оцінюється ситуація загалом, спостерігаємо за поведінкою представника, за емоціями, які відчуває представник, коли розповідає ту чи іншу ситуацію, спостерігаємо за поведінкою дитини - залякана чи ні, боїться чи ні;
- аналізуємо матеріали справи, за можливості, надання переваги висновкам психологів;
- аналізуємо, в якому оточенні перебуває дитина під час опитування, повноту наданих матеріалів, заінтересованість представника в результаті справи;
- проводимо опитування дитини;;
- аналізуємо увесь пакет наданих документів, відслідковуємо головну мету, згідно з якою діє представник, та задаємо йому питання у разі необхідності;
- просимо законного представника надати можливість особисто поспілкуватися з дитиною, робимо запити до структур, причетних до роботи з сім'ями з дітьми, для отримання додаткової інформації про родину.

Отже, респонденти покладаються на аналіз наявних матеріалів, включаючи висновки психологів, що є надзвичайно важливим. Однак, часом поза увагою залишаються найкращі інтереси дитини, бо думка дитини має враховуватись з урахуванням ситуації, яка склалась, вікових особливостей дитини, наявності залежності від законного представника. **У подальшому, доречним б стала розробка критеріїв оцінювання дій законного представника у відповідності до найкращих інтересів дитини, щоб виявляти ситуації конфлікту інтересів між законним представником та відповідно, у випадку його наявності, вживати своєчасних заходів на захист дитини.**

Водночас, значна частина респондентів відповіли, що **«необхідна особиста присутність дитини при висловленні її думки»**.

У Норвегії врегульовано право для всіх дітей, які перебувають у закладах альтернативної опіки, мати довірену особу. Водночас в основному право дітей на участь в Норвегії реалізується через офіційного представника в судових розглядах. За даними розслідування норвезького Омбудсмена (2018 р) це може бути пов'язано з тим, що деякі діти неохоче говорять про важкі умови вдома, оскільки бояться, що будуть відібрані у батьків. Інші діти бояться, що їм не повірять, а деякі діти також повідомляють, що надану ними інформацію було передано безпосередньо тому батькові, який піддав їх насильству чи жорстокому поводженню³⁶.

На питання: **«В ситуаціях, коли Ви помітили/дізналися/побачили, що законний представник діє не в інтересах дитини, якими будуть Ваші дії/рішення?»**, респонденти надали наступні відповіді:

- здійснювати роботу, яка буде відповідати інтересам дитини;
- з'ясувати, чому так;
- буде взяте до уваги в подальшій роботі;
- буде проведена бесіда з законним представником;
- прийматимуться невідкладні заходи, залучатимуться установи, служби щодо вирішення обставин та прийняття законних мір;
- буде проведено відповідну роз'яснювальну роботу із законним представником, в разі, якщо дії законного представника призвели до загрози життю та здоров'ю дитини, негайне вилучення дитини з небезпечного середовища;
- буде роз'яснено законному представнику дитини, що він не може діяти всупереч інтересам дитини;
- не буде враховано думку представника;
- будуть вживатися максимум заходів, щоб захистити інтереси та права дитини, якщо це можливо («буду діяти до останнього»);
- будуть прийматися рішення в межах повноважень;
- роз'яснюється, що такі дії є зловживанням своїми батьківськими правами, є підставою для притягнення до відповідальності за неналежне виконання батьківських обов'язків;
- буде надана відмова у прийнятті відповідної заяви/клопотання такого представника;
- дії вживатимуться згідно діючого законодавства;
- представник буде попереджений про своє порушення;
- вживаються заходи щодо відновлення прав та інтересів дитини.

Отже, можемо виокремити **активну** та **пасивну** позиції у реагуванні на дії законного представника, які не є в інтересах дитини. **Окрім того, виявлені результати свідчать про відсутність єдиного алгоритму дій у випадках, якщо законний представник діє не в найкращих інтересах дитини.**

Однією із складових заслуховування думки дитини є роз'яснення їй її прав. Водночас, під час фокус-групових дискусій, представники з числа органів опіки та піклування відмітили, що роз'яснення прав дитини на комісії з питань захисту прав дитини зазвичай не проводиться, оскільки це не регламентовано законодавством.

«А права щодо чого роз'яснюються? Ну, по-перше, це ж не судовий процес. Які права? Комісія відбувається відповідно до постанови 866 Кабміну³⁷, де згідно цього питання немає ніяких роз'яснень» (експерт – представник органу опіки та піклування).

³⁶ «Best Interests of the Child in the Norwegian Constitution». Author: Kirsten Sandberg. Режим доступу: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004382817/BP000011.xml>

³⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 №866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>

Практика роз'яснення прав дитини у суді є різною. Так само, дитина виступає не як сторона у справі, вона не має певного статусу, фактично заслуховується її думка і процесуальним законодавством не закріплено, які права має дитина.

«[...] насправді сьогодні ситуативне роз'яснення [прав дитини], і все залежить від вміння суду говорити простою мовою про складні речі» (експерт з числа адвокатів).

«Буває таке, що суддя пояснює права процесуальні, але знає як: «Зараз будемо тебе опитувати. У нас йде судовий процес на рахунок того, з ким тобі краще проживати, тому ми будемо задавати тобі питання і ти маєш казати правду» (експерт – психолог).

У Данії діти старше 12 років, окрім права бути почутими, мають певні процесуальні права, зокрема це право на безоплатну правову допомогу, доступ до матеріалів справи та право висловитися на засіданні Ради у справах дітей та молоді (рада, яка приймає рішення, якщо місцева соціальна служба вважає за необхідне переселити дитину далеко від дому без згоди батьків). Крім того, вони можуть подати апеляцію до апеляційної комісії та, якщо необхідно, просити апеляційну комісію передати справу до суду³⁸.

Під час глибинних інтерв'ю, ряд експертів висловили думку, що інтер'єр суду є не дружнім по відношенню до дитини: відсутні спеціалізовані зали судових засідань, кімнати очікування.

«Для дитини судова зала є випробуванням [...] суд має рухатись у бік зміни свого інтер'єру і людяності у ситуаціях, коли слухаються справи, що стосуються дитини» (експертка з питань захисту прав дитини).

У Шотландії при судах існують спеціальні центри для заслуховування думки дитини. 99% дітей, які брали участь у судових засіданнях завдяки таким центрам, поінформували про те, що відчували гідне ставлення та повагу, і загалом 71% дітей вважали, що вони були найважливішою особою в провадженні, вказуючи на те, що їм надають відчуття такої важливості через їх участь у процесах щодо їхнього життя³⁹.

Особливістю сімейних судів Португалії є наявність у них спеціальних кімнат для дітей, зокрема, з іграшками, а також з дзеркалом, через яке спеціалісти можуть бачити дитину, а вона їх – ні⁴⁰.

3.3.3. Практика врахування думки дитини судом

64,2% відповіли, що думка дитини враховується, **35,8%** відповіли, що думка дитини враховується не завжди, це залежить від обставин справи.

79,2% зазначили, що думка дитини враховується шляхом аналізу самих слів дитини, виходячи з її найкращих інтересів, **17%** відповіли, що враховують слова дитини автентично (як вона їх проговорила), **3,8%** вказали, що слова дитини трактується представником на власний розсуд.

«Думка дитини не дорівнює найкращі інтереси дитини. Не завжди думка дитини відображає реальний стан справ. Як правило, коли така категорія справ потрапляє до суду, дитина вже певний час проживає з одним із батьків. Інколи це стається в період, коли той з батьків, який проживає з дитиною, упродовж тривалого часу перешкоджає спілкуванню дитини з тим, хто проживає окремо. І ми всі спостерігаємо, або відбувається процес відчуження батьківства. Тому, думка дитини, яка сформована під впливом того із батьків, який з нею проживає впродовж тривалого часу або маніпулює

³⁸ Family law in Denmark: overview by Maryla Rytter Wróblewski, Nyborg & Rørdam // 2023 THOMSON REUTERS. Режим доступу: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-616-4308?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-616-4308?transitionType=Default&contextData=(sc.Default))

³⁹ Daly, A. & Rap, S., Children's Participation in Youth Justice and Civil Court Proceedings: Have States Made Sufficient Progress? In U. Kilkelly & T. Liefaard (Eds.), International Children's Rights Law. Springer (forthcoming).

⁴⁰ LEXIDY/ LAW BOUTIQUE. Режим доступу: <https://www.lawyers-portugal.com/family-law-in-portugal#:~:text=There%20are%20three%20main%20courts,the%20assistance%20of%20social%20workers>

думкою дитини, не дорівнює реальній думці дитини. Тому що невідомо, якою була б думка дитини, якби обидва батьки були в рівних можливостях виховувати дитину і впливати на її розвиток, якби вони були в рівних умовах» (експертка з питань захисту прав дитини).

Аналіз судової практики показав, що **суд не у всіх справах, де заслуговувалась думка дитини, приймає рішення з урахуванням думки дитини, є практика коли суд ухвалив рішення всупереч думці дитини.**

У справі № 355/927/20 (про скасування усиновлення) суди ухвалили рішення всупереч думці дитини, яка була викладена у висновку служби у справах дітей. Апеляційний суд у своїй постанові зазначив: «Посилання в апеляційній скарзі на те, що проживання дитини разом з усиновлювачами суперечить інтересам дитини, яка, виходячи із її поведінки та відношення до усиновлювачів, сама не хоче проживати разом з позивачами, про що зазначено у висновку Служби у справах дітей та сім'ї Броварської районної державної адміністрації Київської області від 30 листопада 2021 року, є необґрунтованими з огляду на те, що озвучена позиція дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про скасування усиновлення, адже думка дитини не завжди може відповідати її інтересам та може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, яким вона в силу неповнолітнього віку та конфлікту з батьками неспроможна надавати правильну оцінку, чи інших можливих факторів впливу на неї. Суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (частина третя статті 171 СК України)».

У справі № 344/13522/21 (про позбавлення батьківських прав) апеляційний суд ухвалив рішення всупереч думки дитини, цитата з постанови: «Апеляційний суд враховує, що відсутність активної участі батька в житті дитини певною мірою спричинена його проживанням та роботою в іншому місті. А формування відношення сина до батька фактично відбувається лише за впливом матері, яка має вкрай неприємні стосунки з відповідачем. Виходячи з пріоритету якнайкращих інтересів дитини, суд вважає, що **неврахування думки малолітнього ОСОБА_3 (10 років) про позбавлення його батька батьківських прав є виправданим з огляду на його вік**»;

У справі № 274/576/20 (про визначення місця проживання дитини) суд першої інстанції ухвалив рішення всупереч думці дитини, суди апеляційної та касаційної інстанції погодилися з таким висновком суду. Із рішення суду першої інстанції: «ОСОБА_4 під час з'ясування її думки щодо місця проживання як Судом, так і працівником Міської служби у справах дітей ..., не повідомляла про те, що їй погано проживати з матір'ю. Дитина не могла логічно пояснити, чому вона хоче проживати з батьком, а лише пояснила, що їй краще з бабусею та дідусем, вона б хотіла жити з татом, дідусем та бабусею, бо вона завжди там жила, їй там добре. Чому не хоче проживати з матір'ю пояснити взагалі не змогла. Однак під час розмови з психологом дитина повідомила, що любить як батька, так і мати. Суд критично оцінює пояснення ОСОБА_4 про те, що сестра ОСОБА_5 її б'є, через вік дитини, а також заяву від 24.03.2021 р. ОСОБА_28, справжність підпису якої нотаріально засвідчена, та показання свідка ОСОБА_22, з яких випливає, що ОСОБА_5, яка є старшою сестрою ОСОБА_4, піклується про неї у школі, вони мають дружні відносини, граються разом, ОСОБА_5, коли ОСОБА_4 повідомила, що хоче жити з батьком, заплакала та почала обіймати сестру, а на початку відповідної бесіди старша сестра обійняла та взяла за руку молодшу, що вказує на те, що між сестрами склалися теплі сімейні відносини. Подальше збереження та зміцнення таких відносин, безумовно, відповідатиме інтересам як ОСОБА_4, так і інтересам її сестри – ОСОБА_5. Підсумовуючи викладене, Суд не приймає до уваги думку дитини щодо бажання проживати з батьком, оскільки вона суперечить її інтересам».

Щодо різних категорій справ, то результати опитування продемонстрували наступні результати:

У справах про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення статусних дітей) думка дитини заслуговується безпосередньо у ході судового засідання у **45,3%** справ. Думка дитини заслуговується з таких питань:

- бажання бути усиновленою усиновлювачем/-ами: **86,8%**;
- бажання змінити прізвище та по батькові: **13,2%**.

54,7% респондентів відповіли, що думка дитини не заслуховувалася, до уваги брався висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей.

У 71,7% справ думка дитини враховувалась у судовому рішенні, у 28,3% думка дитини враховувалась не завжди, це залежало від обставин справи.

У справах про скасування усиновлення дитини (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину) думка дитини заслуховувалася безпосередньо в ході засідання у 69,8% справ, у 30,2% думка дитини не заслуховувалася, до уваги брався висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей. У 49,1% справ думка дитини враховувалась у судовому рішенні, у 45,3% думка дитини враховувалась не завжди, це залежало від обставин справи, у 5,7% думка дитини не враховувалась. У 58,5% справ думка дитини відображалась у судовому рішенні, у 37,7% думка дитини відображалась не завжди, це залежить від обставин справи, у 3,8% думка дитини не відображалась.

У справах про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини думка дитини заслуховувалася безпосередньо в ході засідання у 67,9% справ, у 32,1% думка дитини не заслуховувалася, до уваги брався висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей. У 54,7% справ думка дитини враховується у судовому рішенні, у 45,3% думка дитини враховувалась не завжди, це залежало від обставин справи. Якщо суд не враховував думку дитини у 66% суд не завжди мотивував це у рішенні, це залежало від обставин справи, у 20,8% суд мотивував і у 13,2% не мотивував. У 66% справ думка дитини відображається у судовому рішенні, у 34% думка дитини відображається не завжди, це залежить від обставин справи.

3.3.4. Надання підтримки дитині під час заслуховування її думки

Не завжди до процесу заслуховування думки дитини залучається психолог, це залежить від обставин справи, про що вказали 69,8% респондентів. 22,6% відповіли, що до процесу заслуховування думки дитини залучається психолог і 7,5% сказали, що психолог не залучається. Детальніше питання залучення психолога розглянуто в цьому розділі.

На запитання щодо того, якими будуть дії фахівців, якщо **в процесі заслуховування думки дитини, дитина починає плакати, або мовчати**, або перестає взаємодіяти, респонденти надали наступні відповіді щодо своїх дій:

- заспокою дитину, почну взаємодіяти так, щоб дитина пішла на контакт;
- припиню задавання питань і заспокою, перенесу і звернусь до психолога;
- відійду від теми, яка дитину травмує та відволічу її, потім коли дитина заспокоїться продовжу, але обережно;
- зроблю паузу, заспокою дитину, запитаю чи дитина готова надалі відповідати на запитання;
- спробую з'ясувати, що спричинило таку поведінку та спробую усунути дискомфорт, переключити увагу дитини, надати їй можливість самій поставити запитання щодо процедури;
- переключу дитину на питання, які їй будуть цікаві, або взагалі припиню опитування;
- зупиню процес опитування, якщо немає психолога;
- оголошу перерву, подальша взаємодія через психолога;
- припиню з'ясування думки дитини.

Отож, у переважній більшості, респонденти зазначають про зупинення процесу опитування, однак залишаються ті, які після заспокоєння дитини продовжують опитування, що не є в найкращих інтересах дитини. Виявлені результати свідчать про недостатню обізнаність фахівців щодо найкращих інтересів дитини, відсутність чіткого алгоритму дій у таких випадках.

3.3.5. Вплив воєнного стану на процеси заслуховування та врахування думки дитини

Більшою мірою, на думку респондентів, воєнний стан не вплинув на процес заслуховування та врахування думки дитини при прийнятті рішень в ситуаціях/питаннях, що пов'язані з реалізацією права дитина на сім'ю, про це вказали **64,2%**. **28,3%** зазначили, що вплив мав місце, та дали характеристики такого впливу, які умовно можна об'єднати в 3 категорії:

1) організаційні ускладнення

- ускладнення організації розгляду справи;
- не завжди можна очно поспілкуватися з дитиною;
- багато дітей виїхало за кордон й задля заслуховування думки доводиться користуватись доступними для дитини засобами відеозв'язку (месенджери);
- дитина та батьки (або один з них) часто знаходяться в евакуації; у таких випадках документи приймаються у електронному вигляді, засідання суду проводиться у режимі відеоконференції, відсутня можливість особистого спілкування з дитиною та її батьками (законними представниками);

2) ускладнення, обумовлені психологічним станом дитини та батьків (більша вразливість, обумовлена дією тривалого стресу)

- дитина може бути більш замкненою;
- діти психологічно більш вражені, тому допити в суді для них є додатковим навантаженням;
- як правило, дитина висловлює думку, перебуваючи в залежності одного із батьків, з яким вона проживає;

3) кадрові ускладнення

- складніше залучати представників органу опіки та піклування (їх відсутність або пасивність).

3.4. Залучення психолога для з'ясування та під час заслуховування думки дитини

3.4.1. Потреба у залученні психолога

Безпосередня участь психолога у цивільних провадженнях, зокрема і тих, що стосуються права дитини на сім'ю, сьогодні на законодавчому рівні не регламентована та не закріплена як обов'язкова. У деяких категоріях справ практика залучення психолога взагалі не є поширеною. Існує багато випадків, коли сторони залучають приватних психологів та психологів комунальних установ, шкіл. Водночас, більш поширеною практикою є використання під час судового розгляду характеристик, висновків та інших матеріалів, підготованих психологами на досудовому етапі під час комунікації з дитиною за ініціативою однієї або декількох процесуальних сторін. Отож, було вирішено ширше дослідити особливості залучення психолога до цивільних проваджень за участі дитини, зокрема, заслуховування думки дитини, та його роль у цьому.

Відповідаючи на пряме запитання в опитуванні: «Як Ви вважаєте, чи доцільно залучати психолога для організації та проведення комунікації з дитиною (в органах опіки та піклування/в судових процесах)?», **96,2%** респондентів відповідь «так» і тільки **3,8%** надали негативну відповідь.

Респонденти навели приклади ситуацій, коли залучення психолога є доцільним, які можна об'єднати у три наступні категорії:

1) Забезпечення підтримки дитині у стресових ситуаціях, потреба у встановленні дружнього контакту з дитиною:

- Дитина за допомогою психолога легко йде на контакт, веде себе більш невимушено;
- Коли дитина не знаходить спільної думки з власними чи прийомними батьками, в тому числі усиновлена;

- Для дитини дуже важливо підтримка психолога, адже надання пояснень в суді – це випробування навіть для дорослих, а для дитини це великий стрес, особливо коли потрібно висловити думку про одного з батьків в його присутності або згадати події, які є неприємними спогадами.

2) Забезпечення неупередженості та об'єктивності під час з'ясування думки дитини:

- З метою з'ясування власної, а не нав'язаної одним з батьків, думки дитини, доцільніше на засіданнях комісії з питань захисту прав дитини та на судових засіданнях проводити опитування дитини без присутності батьків, фахівцем-психологом, який з урахуванням вікових особливостей та спеціальних методик зможе встановити власну думку дитини;
- Залучення психолога при з'ясуванні думки дитини при розгляді справ про позбавлення батьківських прав батьків, визначення місця проживання, участі батьків у вихованні дитини та інших.

3) Необхідність застосування спеціальних знань, брак навичок у спеціалістів для з'ясування думки дитини, зокрема у дітей окремих категорій (діти певного віку, діти з інвалідністю тощо):

- Часто працівники державних установ не мають достатньо навичок, щоб з'ясувати, чи дитина висловлює свою думку, чи нав'язану;
- Психолог виступає провідником та комунікатором між дитиною та представниками органу опіки та піклування та суду, який діє професійно, доводить дитині інформацію м'яко, доступно, не травмуючи її психіку прямими питаннями;
- Майже кожна справа потребує психолога, бо його знання надають можливість зрозуміти дійсне ставлення дитини до певних фактів, оскільки її «так» – це не завжди те, що вона думає.

Про доцільність залучення психолога у ситуаціях, стресових для дитини та задля мінімізації її травмування у ході судового розгляду так само зазначили експерти під час глибинних інтерв'ю та фокус-груп:

«Роль психолога могла би якраз полягати в тому, щоб дитина в цьому процесі почувалася в безпеці і щоби цей процес її мінімально травмував» (експертка – представниця ГО).

«Неодноразово викликали раніше і зараз запрошують психологів з нашого Центру саме бути присутнім при спілкуванні судді з дитиною... Важливо бути присутнім, щоб вчасно надати допомогу дитині, якщо дитина розхвилюється, наприклад, щоб психолог міг вчасно підтримати дитину» (експертка – представниця ГО).

Водночас, на практиці до розгляду справи психологи залучаються не часто. Так, на запитання про наявність досвіду залучення психолога у конкретних категоріях справ (зокрема, про скасування усиновлення та про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини) лише **20,8%** та **26,4%** (відповідно) респондентів дали відповідь, що психолог долучався, **52,8%** та **56,5%** (відповідно), що психолог долучався іноді та це залежало від обставин справи.

Про тенденції щодо неактивного безпосереднього залучення психолога у цивільних справах, що стосуються права дитини на сім'ю, свідчить і аналіз судової практики.

Усиновлення:

у жодній із тридцяти п'яти досліджуваних справ про усиновлення не вказано, чи був залучений психолог в будь-якій формі (вбачається, що психолог залучений не був).

Скасування усиновлення:

- **в одній справі** в суді першої інстанції в статусі свідка було допитано практичного психолога-соціального педагога;
- **у двох справах** в суді першої інстанції в судовому засіданні був присутній психолог під час допиту дитини;
- **у п'яти справах не вказано, чи був залучений психолог**, із яких у трьох справах в матеріалах містяться характеристики та/або висновки психологів.

Позбавлення батьківських прав:

- **в одній справі** в суді першої інстанції в статусі свідка було допитано психолога зі школи, де навчалися діти, психолог надавала психологічний супровід родині;
- **в одній справі**, в рішенні, вказано, що матеріали справи містять висновок фахівця з психології (цитата: «В період з 05 по 09 грудня 2019 року фахівець з психології проводив експериментально-психологічне дослідження дитини ОСОБА_6 за результатами якого 10 грудня 2019 року склав висновок. У висновку зазначено, що відношення дитини до родини у неї на першому плані, проявляє турботу про свою маму, до біологічного батька відношення вкрай агресивне-негативне, це пояснюється тим, що батько ніколи не цікавиться життям власного сина. ... Також у висновку зазначено, що при спілкуванні з ОСОБА_5 останній вказав, що бажання бачитись з біологічним батьком він не має»);
- **у двох справах** з рішень вбачається, що в матеріалах справи містяться психолого-педагогічні характеристики дітей;
- **у шести справах** у тій чи іншій мірі в рішенні зазначено про попередній контакт дитини з психологом (проведення індивідуального психодіагностичного обстеження; проведення судової психологічної експертизи; робота з дитиною шкільного психолога; психологічна робота з дитиною психолога центру соціальних служб тощо);
- **у дев'яти справах** не вказано, чи був залучений психолог в будь-якій формі.

Поновлення батьківських прав:

- **в одній справі** в суді першої інстанції в статусі свідка було допитано психолога центру соціальних служб;
- **у одній справі** в судових рішеннях не вказано про залучення психолога в будь-якій формі;
- **у трьох справах** не вказано, чи був залучений психолог, в яких у трьох справах в матеріалах справи містяться характеристики та/або висновки психологів.

Отже, у проаналізованих справах пряма чи опосередкована участь психолога у суді мала декілька форм:

- **присутність у якості психолога під час допиту дитини** в статусі свідка/з'ясуванням судом думки дитини в засіданні (4 справи);
- **участь у статусі свідка:** психолога допитано як свідка в судовому засіданні (6 справ);
- **включення матеріалів, підготованих психологом** (висновок експерта, висновок спеціаліста, характеристика, інформація про проведені дослідження та/або роботу дитини з психологом) до матеріалів справи (13 справ).

У справі (№ 274/576/20) органом опіки та піклування запрошено психолога під час підготовки висновку, для з'ясування думки дитини щодо визначення її місця проживання.

Вочевидь, однією з причин неактивного залучення психологів є відсутність закріплення статусу психолога на законодавчому рівні у цивільному процесі, як було зазначено вище. Такий висновок дозволяє зробити аналіз результатів глибинних інтерв'ю з експертами – представниками різних суб'єктів, дотичних до захисту прав дитини, зокрема у цивільному судочинстві.

«На даному етапі проблематика існує тому що, взагалі немає такого обов'язку в законодавстві ... І у суду немає можливості зробити перевірку кваліфікації цього психолога та чіткого розуміння, звідки його залучити» (експерт – представник суддів).

«В ЦПК це питання абсолютно не врегульовано. Тобто, як визначити, що це є учасник процесу...? Ну, в рішеннях я прописую таке: за участю психолога такого-то була опитана дитина така-то така-то. А, однак, психолога викликаєш в судове засідання, а статус його ніяк не визначений ЦПК. Коректніше було б по ЦПК внести зміни і віднести психологів в перелік спеціалістів, на мою думку. І суду буде тоді легше викликати в судове засідання такого психолога» (експертка – представниця суддів).

Отже, психолог, якого можуть на сьогодні залучати, не має процесуального статусу, його права та обов'язки не визначені.

Водночас, на думку експертів, участь психологів не має бути обов'язковою у всіх категоріях справ, і такі фахівці повинні залучатися з огляду на доцільність та бачення суду.

«Коли я робила дослідження і вивчала іноземний досвід розгляду справ за участю дітей, я спілкувалась з кількома суддями з інших країн. То вони не залучають психолога постійно і це не є обов'язковим елементом у розгляді справ за участі дітей. Тобто на чому, я пам'ятаю, там був наголос. По-перше, що судді є навчені. Вони самі можуть зробити багато речей, які може закривати психолог. Зокрема, вони вміють спілкуватися з дітьми різного віку. Друге – вони залучають психолога у тих випадках, коли вони бачать у цьому доцільність. А у більшості випадків, вони можуть самостійно, поспілкуватись і прийняти рішення без психолога. Ну, і якщо це стане обов'язковим у цивільному судочинстві – де взяти стільки фахових психологів?» (експертка – представниця ГО).

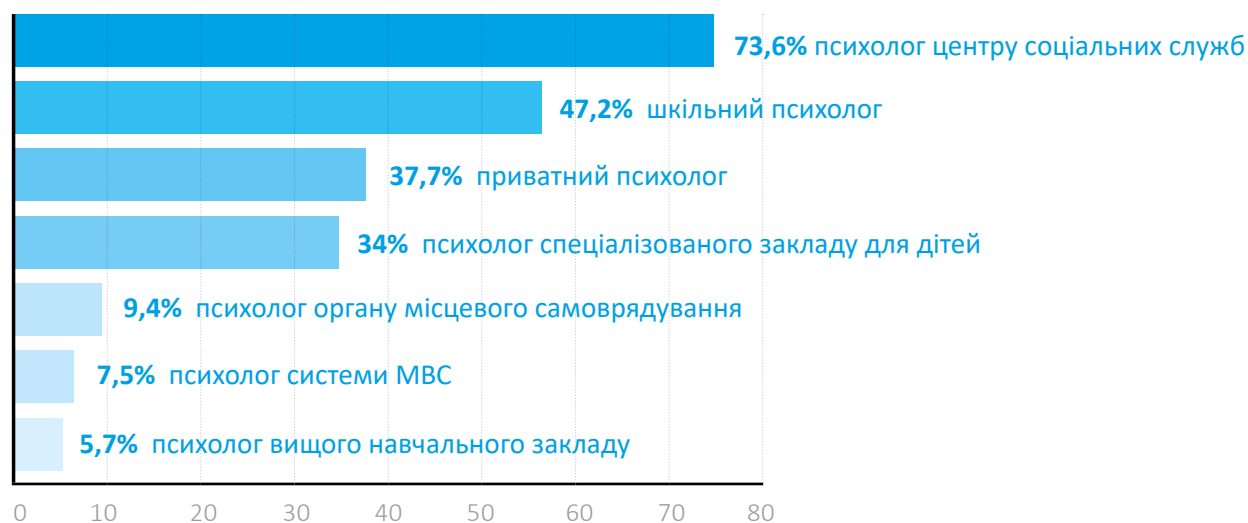
3.4.2. Шляхи залучення психолога

З огляду на результати опитування, у більшості випадків **пошук залученого психолога покладається на орган опіки та піклування**, про що вказали **52,8%** респондентів. **41,5%** вказали, що це робить суд, **34%** зазначили, що пошук та залучення психолога покладається на обох батьків та **20,8%** зазначили, що пошук здійснює той з батьків, з ким проживає дитина.

На думку опитаних експертів, нерегламентоване залучення психолога та залучення психолога батьками, що є сторонами провадження та, фактично, сторонами сімейного спору щодо дитини, призводить до дій не в інтересах дитини. Зокрема, з дітьми працюють різні психологи та далеко не один раз, на думку дитини відбувається вплив, дитина виступає певним заручником стосунків між батьками, а залучення психолога може стати інструментом маніпуляції в руках одного з батьків. У випадку, коли до справи долучаються декілька психологів з різних сторін, не рідко, коли їх висновки протирічать один одному.

«...аби вирішити спір, один з батьків починає тягати дитину по всім психологам. Тобто дитина, по суті, хоча вона має бути суб'єктом, щодо якої здійснюється таке цивільне провадження, стає просто його предметом. І ключова проблема: у такій ситуації мова про найкращі інтереси дитини не йде... Якщо дитина в межах цивільного провадження пройде сім психологів, а така практика є, то якими будуть наслідки для цієї дитини?» (експерт – психолог).

На відкрите питання: «Звідки саме психолог може бути залучений?», відповіді респондентів були наступними:

Отже, більшість опитаних зазначила про залучення психолога з мережі центрів соціальних служб. Водночас, на думку опитаних експертів під час глибинних інтерв'ю, психологи центрів соціальних служб не

мають повноважень долучатися до таких проваджень та не мають достатньої кваліфікації для підготовки таких висновків та, у переважній більшості, не проходять щодо цих питань ніяких спеціальних навчань.

«...психологи центрів соціальних служб не мають в своїх посадових обов'язках позиції, аби робити обстеження, надавати висновки, шкільні психологи теж не мають цього... це вузькопрофесійна діяльність...» (експертка – представниця ГО).

«Я знаю, що є досвід залучення психологів із центрів соціальних служб, але це не властива центрам функція, у них в функціональних обов'язках немає права надавати висновки по категоріям справ, які розглядаються судами...» (експертка – представниця служби у справах дітей).

«..від Міністерства соціальної політики навіть колись були роз'яснення і листи, які застерігали від участі психологів у от таких з'ясуваннях думки дитини, оскільки на законодавчому рівні в них немає повноважень, вони не наділені таким правом і такими функціями, і такою компетентністю, тому що не було передбачено особливих курсів підготовки для психологів таких центрів з метою отримання ними навичків для опитування дитини, для з'ясування думки по цих категоріях справ, тому об'єктивність висновків ставилась під сумнів і оскаржувались, в тому числі, у судовому порядку. Гарною ідеєю тут буде розширення компетенцій і функціоналу центрів соціальних служб за умови, якщо психологи, які братимуть участь у підготовці висновків і експертній оцінці ситуації, проходять відповідні курси та навчання, будуть сертифікованими, уповноваженими на здійснення такої оцінки, такого опитування дитини, з'ясування такої думки» (експертка з питань захисту прав дитини, правозахисниця).

«У місті Києві батьків, зазвичай, направляють в «Київський міський центр дитини», де психологи вже мають певну кваліфікацію, і я не пам'ятаю, щоби по місту Києву були оскарження на підставі некомпетентності психолога...» (експертка з питань захисту прав дитини, правозахисниця).

Про доцільність створення спеціалізованих центрів у регіонах, за прикладом «Київського міського центру дитини», наголосили декілька експертів під час глибинних інтерв'ю.

«В місті Києві, де сильні психологи, де реально створена система ... За рахунок тих методик, які використовують там [у «Київському міському центрі дитини»], можна хоч якось довіряти цій колективній думці, яка є в цих спеціалістів, все інше у нас, вибачте – це «суб'єктив». Думка дитини враховується суб'єктивно, через сприйняття цієї думки дитини тим спеціалістом, який її мав врахувати, наприклад, працівник служби у справах дітей. «Центр дитини» – це був виключно психологічний центр і якраз за допомогою нього потім Служба у справах дітей надавала свої висновки щодо доцільності проживання дитини з тим чи іншим з батьків» (експерт – представник органу державної влади).

3 квітня 2019 року в Данії запроваджується ряд фундаментальних змін в систему сімейного права. В кожному районі передбачається створення сімейно-правового будинку, в якому має бути дитяче відділення, щоб діти належним чином, в сприятливій атмосфері залучалися до процесу розгляду справ, що стосуються їхнього життя. В цих закладах планується надавати допомогу і дітям, батьки яких розлучилися без спору, домовившись між собою. При цьому наголошується, що діти мають право звернутися до відділу у справах дітей з проханням призначити зустріч з батьками, якщо їм потрібна допомога, щоб висловитися (так зване право ініціативи). Експерти Данії розцінюють створення таких закладів як посилення голосу дитини та її участі у процесі⁴¹.

3.4.3. Кваліфікація психолога

11,3% опитаних відповіли, що кваліфікацію психолога, якого долучають, не перевіряють, тоді як 88,7% вказали, що вони здійснюють перевірку документів, що засвідчують кваліфікацію психолога. Зі слів респондентів, така перевірка здійснюється у наступні способи:

⁴¹ Family law in Denmark: overview by Maryla Rytter Wróblewski, Nyborg & Rørdam // 2023 THOMSON REUTERS. Режим доступу: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-616-4308?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/6-616-4308?transitionType=Default&contextData=(sc.Default))

- з'ясовується наявність освіти та стажу роботи психологом;
- перевіряється диплом державного зразка та документи про додаткову освіту в конкретному методі психотерапії чи підході;
- перевіряється наявність диплому та стаж роботи саме з дітьми;
- перевіряються відгуки щодо роботи психолога, документи, якими підтверджується кваліфікація.

Якщо в процесі заслуховування думки дитини буде встановлено недостатність кваліфікації психолога, **81,8%** респондентів вказали, що такий психолог не буде долучатись до заслуховування думки дитини.

Водночас, деякі респонденти зазначили, що «кваліфікація психолога центру соціальних служб не перевіряється, адже він має диплом та досвід».

Жоден з респондентів не зазначив, що важливим є попередній досвід участі психолога у цивільних справах, зокрема таких, що стосуються права дитини на сім'ю, а також розуміння засад правосуддя, дружнього до дитини, опитування дитини у ситуації спору між батьками тощо.

Водночас, під час глибинних інтерв'ю експерти з числа суддів зазначали, що **однією з перепон залучення психолога до цивільного провадження за участі дитини, є, на практиці, відсутність розуміння психологом специфіки судового цивільного провадження та його ролі у ньому.**

«... якщо ми навіть будемо викликати психологів, а психологи взагалі не будуть розуміти, що відбувається, де їх місце і яка роль у судовому процесі, як він має бути побудований, то користь буде мінімальна» (експерт – представник суддів).

Також інші експерти робили наголос на обов'язковості проходження таким психологом спеціального навчання, аби він міг ефективно долучатися до такої категорії справ:

«Це не має бути просто психолог загальної практики. Це має бути психолог з певною спеціалізацією роботи з дітьми, в ситуаціях спорів між батьками. Тобто, це психолог, який має бути обізнаний з темою відчуження, з темою, взагалі, прив'язаності, адже, це дуже специфічні теми. Вони, насправді, в інститутах чи університетах не викладаються» (експертка – представниця ГО).

3.4.4. Роль психолога та інші питання його долучення

20,8% опитаних зазначили, що під час опитування дитини питання їй ставляться через залученого психолога, тоді як **79,2%** вказали, що питання дитини ставить суддя, представник органу опіки та піклування, сторони самостійно, тобто участь психолога, фактично, обмежується його присутністю.

60,4% респондентів зазначили, що батьки не присутні, коли опитується дитина, а можуть бути присутні їх адвокати, **39,6%** – вказали, що батьки присутні, мають можливість все бачити і чути, що говорить дитина.

81,1% респондентів вказали, що воєнний стан не вплинув на залучення психолога в ситуаціях/питаннях, що пов'язані з реалізацією права дитини на сім'ю, **18,9%** опитаних зазначили, що вплив мав місце, а саме:

- складніше стало знайти кваліфікованого психолога;
- психологів Центру соціальних служб недостатньо для індивідуальної роботи з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, потреба у психологах велика завжди;
- важко залучити психолога (вони у більшості своїй є жінками й виїхали за кордон);
- збої у нормальному режимі роботи, особливо на початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

3.4.5. Долучення висновку психолога до матеріалів справи та врахування висновку психолога судом

Долучення характеристик та висновків психологів до матеріалів справи є досить поширеним досвідом, водночас доволі корисним у випадку, якщо цей висновок складено професійно.

«Психолог має надати відповідний свій висновок, і це полегшує судді роботу в багато разів. Тобто, я, прочитавши цей висновок психолога, маю зрозуміти, що дитину не потрібно тягнути в судове засідання, тому що для неї і так це, наприклад, психотравмуюче, просто травмуюче.»

«Я вважаю, що на законодавчому рівні варто обов'язково закріпити, що спочатку з дитиною має працювати незалежний психолог, дати відповідний висновок, що зробить справу зрозумілішою для судді...» (експертка – представниця суддів).

Щодо окремих категорій справ: лише **17%** респондентів у контексті справ про скасування усиновлення та **18,9%** респондентів у контексті справ про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини **зазначили, що висновок психолога долучався до матеріалів справи**. Трохи більш поширеною, на думку та з досвіду респондентів, є практика врахування висновку психолога судом, якщо такий був: **34%** та **35,8%** (відповідно) зазначили про такий досвід.

Водночас, експерти зазначають про відсутність єдиної практики підготовки залученими психологами професійних висновків. Будь-яких вимог, роз'яснень чи то рекомендацій щодо форми складання таких висновків – немає.

«...коли нам приносять сторони свої психологічні висновки, які вони можуть у добровільному порядку отримати, залучивши психолога, то, хочу зазначити, що за мою, з 2011 року – по сьогоднішній час, роботу я лише побачила чотири висновки психологів, які мене вразили своїм професіоналізмом... чотири із п'яти тисяч» (експертка – представниця суддів).

«Був досвід коли я запрошувала психологів до суду, з'явитися в судові засідання і надати свої коментарі і роз'яснення: на підставі чого вони зробили такі висновки. Один психолог проігнорував взагалі і не прийшов до суду, а інший психолог прийшов. Вона розповідала про те, що вона такий висновок надала просто зі слів матері і батька; з дитиною вона взагалі не спілкувалась» (експерт – представник суддів).

«Ви бачили останні висновки, вони про що: про місце проживання дітей, про позбавлення батьківських прав, про усиновлення... що хочеш. В цьому висновку немає ніколи (останні там часи), відношення дитини до батьків, є відношення між батьками, як вони конфліктують. Навіщо мені ваш висновок, якщо ви мені не надаєте того, що дитина хоче» (експерт – представник суддів).

*Реформа у сфері захисту прав дітей, розпочата в **Норвегії** у 2017 році, передбачає, що для органів, причетних до захисту прав дітей, звіти експертів-психологів є ключовими при прийнятті рішень в найкращих інтересах дітей. Для того, щоб підвищити якість роботи психологів-експертів і підвищити довіру населення до висновків органів, що приймають рішення у справах, які стосуються дітей, норвезькі політики запропонували нормативні акти для зміцнення формальних рамок роботи психологів-експертів. Впроваджуючи освітні вимоги до експертів, вимоги до їхніх повноважень, передбачається забезпечити уніфікованість підходів до складання відповідних звітів⁴².*

3.5. Участь адвоката в інтересах дитини

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства», *держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної правничої допомоги, необхідної для забезпечення захисту їхніх прав, на підставах та в порядку, встановлених Законом України «Про безоплатну правничу допомогу»*. Тому, питання залучення адвоката в інтересах дитини до цивільних проваджень за участі дітей так само було у фокусі уваги дослідження.

⁴² In the Best Interest of the Child: the Norwegian Approach to Child Protection // Int. Journal on Child Malt. // Annika Melinder, Malin Albrechtsen van der Hagen & Kirsten Sandberg //Published 28 May 2021. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42448-021-00078-6>

За інформацією Координаційного центру з надання правничої допомоги про результати моніторингу стану забезпечення надання безоплатної правничої допомоги дітям⁴³, впродовж 2022 року безоплатна вторинна правнича допомога у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, надавалася у:

- 4 справах про усиновлення дітей та його скасування;
- 119 справах про позбавлення батьківських прав;
- 48 справах про визначення місця проживання дітей.

Нещодавні зміни до ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» надали можливість особисто дітям, які досягли 14 років, звертатися за безоплатною вторинною правничою допомогою «щодо питань, звернення з якими до суду дозволяється з 14 років», що безумовно сприятиме доступу дитини до правосуддя, зокрема у цивільних провадженнях.

«Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу».

ч. 1 ст. 18 Сімейного кодексу України

«Це можливо трошки прорве ті шлюзи, в яких ми були весь час з точки зору врегулювання законодавчих питань щодо захисту прав дитини у цивільних провадженнях» (експерт – представник органів державної влади).

Відповідаючи на запитання в опитуванні: **«Як Ви вважаєте, чи потрібен дитині адвокат, який діє в інтересах дитини у цивільних провадженнях, що стосуються прав та інтересів дитини?»**, 66% респондентів відповіли «так», тоді як **34%** надали негативну відповідь.

Результати опитування показали, що у справах про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення статусних дітей) у **49,1%** справ адвокат залучався як представник/ця усиновлювача, а у **47,2%** справ адвокат в інтересах дитини не залучався зовсім. У **1,9%** справ адвокат долучався в інтересах дитини через систему БПД, так само у **1,9%** справ долучався приватний адвокат в інтересах дитини.

У справах про скасування усиновлення дитини (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину) у **50,9%** справ адвокат в інтересах дитини не залучався, а у **43,4%** – залучався як представник/ця усиновлювача. У **5,7%** справ долучався приватний адвокат в інтересах дитини.

На запитання: **«Чи вплинуло б на перебіг справи та/або її результат, якби у дитини був адвокат, який діє в її інтересах?»**, респонденти надали наступні відповіді:

- ні: **35,8%**;
- не завжди, це залежить від обставин справи: **34%**;
- так: **30,2%**.

У справах про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини у **60,4%** справ адвокат залучався як представник/ця батьків дитини, у **32,1%** – адвокат не залучається зовсім. У **3,8%** – долучався адвокат в інтересах дитини з числа адвокатів, які залучалися через систему БПД, так само у **3,8%** – долучався приватний адвокат в інтересах дитини.

На запитання: **«Чи вплинуло б на перебіг справи та/або її результат, якби у дитини був адвокат, який діє в її інтересах?»**, респонденти надали наступні відповіді:

- не завжди, це залежить від обставин справи: **45,3%**;
- ні: **28,3%**;
- так: **26,4,2%**.

Як бачимо, практика залучення адвоката в інтересах дитини є непоширеною. Аналіз судової практики так само продемонстрував, що адвокат в інтересах дитини долучається вкрай рідко.

⁴³ Режим доступу:

<https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/rezultaty-monitoringu-stanu-zabezpechennya-nadannya-bpd-dityam-2022-r-1.pdf>

Тільки в одному з усіх проаналізованих судових рішень (у справі про позбавлення батьківських прав) було зазначено щодо участі адвоката в інтересах дитини.

Адвокат, діючи в інтересах дитини на підставі ордеру подав суду письмові пояснення до апеляційної скарги.

Справа №640/13989/19

Постанова від 07.10.2021 Харківський апеляційний суд

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/100316737>

Отже, питання залучення адвоката в інтересах дитини потребує окремої уваги, зміни підходів та законодавства, що надасть можливість виконати рекомендації щодо впровадження правосуддя, дружнього до дитини.

37. Діти повинні мати право на власного юрисконсульта та представлення від свого імені під час судового розгляду, в якому є або може бути конфлікт інтересів між дитиною і батьками або іншими зацікавленими сторонами.

38. Діти повинні мати доступ до безкоштовної юридичної допомоги на таких самих або більш по-благливих ніж для дорослих умовах.

*Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи
щодо правосуддя, дружнього до дітей*

Під час фокус-групових дискусій, судді так само відмітили важливість наявності адвоката у справі, який буде представляти інтереси дитини. Судді вказали, що права та інтереси дитини мають бути представлені кваліфікованою юридичною допомогою.

«Адвокат у правовому полі зможе пояснити дитині її права, як їх реалізувати, що таке суд, яка судова процедура, як себе поводити в приміщенні, в залі судових засідань, як себе поводити, що таке органи правопорядку, органи опіки та піклування, служби у справах дітей і так далі. Він забезпечить цій дитині право висловити свою думку в тій складній ситуації, в якій опинилась дитина. І для того, щоб забезпечити права цієї дитини, право на її сім'ю, то, мені здається, що участь адвоката в інтересах дитини є важливою» (суддя місцевого суду).

«Якщо мати заплатить, відповідно, адвокат буде працювати в інтересах матері, так само, якщо батько, то в інтересах батька. Тому, можливо, це повинен бути безкоштовний адвокат, який був би незалежний від жодної із сторін, відповідно, представляти інтереси цієї дитини» (суддя місцевого суду).

Водночас, чинним ЦПК України не передбачено обов'язкове залучення адвоката в інтересах дитини в рамках цивільних проваджень, ані коли дитина має певний процесуальний статус у справі, ані коли вона процесуального права не має і її думка тільки заслуховується.

Відповідно, потрібні зміни до національного законодавства щодо забезпечення права дитини на правничу допомогу без жодних обмежень, оскільки законний представник не має юридичної освіти.

«Щоб юридична необізнаність законного представника негативно не вплинула на стан захисту прав дитини, відповідно необхідно визначити участь професійного адвоката обов'язковою» (експертка з числа суддів).

«Що ми маємо: ми маємо законного представника – не кваліфікованого, ми маємо представника органа опіки та піклування – не кваліфікованого. І внаслідок цього, відповідно, обмежено застосування процесуальних прав самої дитини» (експертка з числа суддів).

Так само важливо не просто забезпечити формальну участь адвоката в інтересах дитини. Важливо забезпечити участь адвоката, який пройшов належну підготовку та спеціалізується у питаннях, що пов'язані із представництвом прав та інтересів дитини у цивільних провадженнях.

«Коли вступає у справу адвокат, який не по профілю, як захист прав дитина, а займається криміналом і все там у кучу, тоді виникають деякі проблеми» (експертка – представниця служби у справах дітей).

«Це має бути курс підготовки в галузі прав дитини» (експертка з питань захисту прав та інтересів дитини).

3.6. Участь і роль органів опіки та піклування під час розгляду судом цивільних спорів, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю

3.6.1. Загальні питання щодо ролі органів опіки та піклування у означеній категорії справ, а також реалізації цієї ролі на практиці

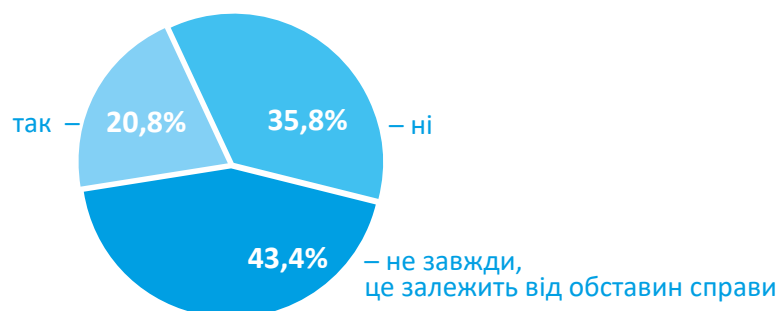
Під час глибинних інтерв'ю, думки експертів щодо ролі органів опіки та піклування у цілому, розділились, проте, більшість експертів відмітили великий вплив органів опіки та піклування на справи, що пов'язані із захистом прав дитини.

«Їх роль важлива. Це без сумніву, що вони повинні бути і ми намагаємося на нашому рівні з ними співпрацювати в різних сферах і підвищуючи кваліфікацію органу опіки та піклування. У мене навіть був досвід: я був на їхніх засіданнях, в рамках розуміння, як буває це. Вони бачать сім'ї, тобто роль важлива, це без сумнівів, важлива» (експерт – представник суддів).

«Ну, маємо величезну проблему з органами опіки піклування. На превеликий жаль, Україна, у спадок від радянського союзу перенесла в свою систему захисту прав дитини надзвичайно високий вплив органів опіки і піклування на долю дитини, в тому числі і, навіть, в ситуаціях, де рішення мало прийматися судом» [...] «На моє глибоке переконання, всі рішення, які стосуються долі дитини, мають прийматися судами. Як в інших країнах світу. Це радянська спадщина, коли адміністративний орган має такий високий вплив на долю дитини, все має вирішуватись в судовому порядку. Роль органу опіки та піклування має залишатися, але вона має бути переглянута. Це має бути певний сегмент, який має бути посилений іншими компетентними експертами. Тим же психологом, щоб не тільки служба у справах дітей пройшла в суд і розповідала ...» (експертка з питань захисту прав дитини, правозахисниця).

Також, експерти відзначили, що, часом, роль органу опіки та піклування у розгляді справи може бути доволі формальною. Так, про формальний підхід у забезпеченні найкращих інтересів дитини може свідчити те, що **лише в одній із семи проаналізованих справ** щодо подання батьками-усиновлювачами позову про скасування усиновлення, орган опіки та піклування подав зустрічний позов про позбавлення усиновлювачів батьківських прав, стягнення аліментів на утримання дитини та накладення заборони на відчуження житла та майна, право користування яким належить дитині. Крім цього, це єдина із досліджуваних справ, в якій розглядалося питання забезпечення права дитини на користування майном.

Відповідаючи на питання «**Чи подавав орган опіки та піклування зустрічний позов про позбавлення батьківських прав у справах про скасування усиновлення?**» відповіді були наступними:

Результати опитування так само засвідчили, що у справах про скасування усиновлення/позбавлення батьківських прав органом опіки та піклування не достатньо приділяється увага питанням забезпечення житлових і майнових прав дитини в її найкращих інтересах. Так, на питання **«Чи звертався орган опіки та піклування до суду з клопотанням про накладення заборони на відчуження житла, право користування яким належить дитині?»** відповідь «так» надали лише **30,2%** респондентів, ні – **37,7%**, не завжди, це залежить від обставин справи – **32,1%**.

Експерти під час глибинних інтерв'ю так само зазначали про, часом, формальний підхід до виконання органом опіки та піклування своїх повноважень щодо участі у судовому розгляді справ, а в деяких випадках – про неналежну якість матеріалів, що подаються органами опіки та піклування.

«Участь органу опіки та піклування в якості третьої особи є, але зазвичай, участь органу опіки та піклування полягає в тому, що вони просто заперечують, і все» (експерт – представник суддів).

«На жаль, не в повній мірі виконуються функції органів опіки та піклування. ... бувають випадки, коли вони просто ігнорують ухвали суду, якими зобов'язані надати висновки щодо вирішення спору між батьками» (експерт – представник суддів).

На думку експертів, з якими було проведено глибинні інтерв'ю, а також учасників фокус-груп, **проблемними питаннями, що перешкоджають належній реалізації органами опіки та піклування своїх повноважень** при розгляді судами справ, що торкаються прав та інтересів дитини, є наступні:

- відсутність у працівників органів опіки та піклування знань, необхідних для підготовки позовів та участі у судових засіданнях. Особливо гостро проблема відсутності підготовлених фахівців, зокрема спеціалістів з юридичною освітою, постає у сільських та селищних територіальних громадах;
- недоукомплектованість служб у справах дітей та відсутність фахівців, які необхідні для об'єктивного прийняття рішень органом опіки та піклування;
- відсутність у штаті служб у справах дітей посад юрисконсультів;
- труднощі, пов'язані з виконанням органами опіки та піклування повноважень щодо здійснення контролю за виконанням власних рішень.

Отже, експерти відмітили не тільки те, що більшість повноважень виконує служба у справах дітей, однак і підкреслили прогалини роботи служби: **неукомплектованість кадрів, відсутність фахівців із юридичною освітою.**

«Орган опіки та піклування, на превеликий жаль, не є професійною ланкою. Органами опіки і піклування у нас є виконавчий комітет або районні державні адміністрації, які очолюються відповідними головами. Це означає, що ці люди мають величезну кількість поточних питань, інфраструктурних, територіальної громади, житлово-комунальних і так далі, і до дітей їм точно не в першу чергу. Тому, все це спускається, знову ж таки, на відповідальність і компетентність служби у справах дітей, які є не укомплектованими, які є, знову ж таки, слабо компетентними через плінність кадрів на місцевому рівні, через слабку підготовку, тому що ніхто не вчить на працівника служби у справах дітей. ... Вони, по суті, є самоучками» (експертка – представниця ГО).

3.6.2. Участь представника органу опіки та піклування у судовому засіданні

Відповідно до частини 4 ст. 19 СК України **участь у судовому засіданні органу опіки та піклування при розгляді спорів** щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначення місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, скасування усиновлення та визнання його недійсним **є обов'язковою**. Водночас, аналіз судової практики у справах про скасування усиновлення, позбавлення/поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною засвідчив, що на практиці ця вимога дотримується не завжди.

Аналіз судової практики показав, що **орган опіки та піклування має різний процесуальний статус у справах, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю**. Процесуальний статус органу опіки та піклування, служби у справах дітей як учасника справи:

- позивач – у 5 справах;
- відповідач – у 7 справах;
- третя особа – у 33 справах;
- заінтересована особа – у 35 справах.

Також, аналіз судової практики показав, що форма участі представника/представників органу опіки та піклування, служби у справах дітей в судовому процесі є різною:

в суді першої інстанції

- у 35 справах в засіданні був присутній представник;
- у 3 справах не зазначено в рішенні;
- у 5 справах в рішеннях вказано, що представник не з'явився в засідання;
- у 12 справах представник подав заяву/клопотання про розгляд справи за його відсутності;
- у 2 справах в засіданні був присутній представник однієї служби у справах дітей/органу опіки та піклування, представники іншої служби у справах дітей/органу опіки та піклування подали клопотання/заяви про розгляд справи за їх відсутності;
- в 1 справі представник органу опіки та піклування подавав до суду декілька заяв про розгляд справи за відсутності представника третьої особи, в одній із заяв підтримав позовні вимоги;
- в 1 справі в засіданні був присутній представник однієї служби у справах дітей, представники іншої служби у справах дітей та органу опіки та піклування подали клопотання про розгляд справи за їх відсутності;
- в 1 справі представник органу опіки та піклування був присутній в судовому засіданні, потім подав заяву про розгляд справи за його відсутності;
- у 1 справі в рішенні зазначено про подання відзиву представником;

в суді апеляційної інстанції

- у 17 справах не зазначено в рішенні щодо присутності представника в засіданні;
- у 9 справах представник був присутній в засіданні;
- у 7 справах в постановках вказано, що представник не з'явився, заяви не подав, причини неявки суду невідомі;
- у 2 справах представник подав заяву/клопотання про розгляд справи за його відсутності;
- у 3 справах у постановках вказано, що представник подав відзив на скаргу;
- у 5 справах у постановках вказано, що відзив від ООП/ССД не надходив;
- у 2 справах апеляційну скаргу подано представником;

в суді касаційної інстанції

- у 23 справах в постановках ВС не вказано про участь представника в будь-якій формі, зазвичай касаційний розгляд здійснюється в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто в письмовому провадженні;
- у 1 справі у постанові вказано, що представник подав відзив на скаргу;
- у 3 справах представником подано касаційну скаргу.

Попри те, що більшість справ цих категорій розглядається за присутності у судовому засіданні *представника органу опіки та піклування або служби у справах дітей*, на яку покладається безпосереднє ведення справ щодо захисту прав дітей), аналіз судових рішень дозволяє зробити висновок, що **участь органу опіки та піклування досить часто є формальною та обмежується поданням до суду письмового висновку про розв'язання спору.**

3.6.3. Підготовка висновку органу опіки та піклування та його врахування судом

Згідно п. 74 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866, під час розгляду судом спорів між батьками щодо виховання дитини **орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок** про способи участі одного з батьків у вихованні дитини, місце та час їх спілкування, складений на підставі відомостей, одержаних службою у справах дітей в результаті проведення бесіди з батьками, дитиною, родичами, які беруть участь у її вихованні, обстеження умов проживання дитини, батьків, а також на підставі інших документів, які стосуються зазначеної справи.

Аналіз судових рішень засвідчив, що у **більшості випадків, суд бере до уваги** висновок органу опіки та піклування та посилається на нього при прийнятті рішення у справі:

- у 21 рішенні зазначено про врахування судом висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей при ухваленні рішення;
- у 28 рішеннях зазначено про те, що суд не враховує висновок, не погоджується з висновком, вважає необґрунтованим чи немотивованим висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей;
- у 57 судових рішеннях суди посилалися на висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей як на один із доказів;
- у одній справі (№ 274/576/20) в матеріалах міститься два висновки, суд першої інстанції погодився з одним висновком, суд апеляційної інстанції з іншим висновком – не погодився;
- у двох рішеннях по одній справі (№ 522/18547/19 про визнання усиновлення недійсним) є посилання на проект висновку служби у справах дітей;
- у двох рішеннях по одній справі (№ 128/2015/20 про скасування усиновлення) суд врахував позицію служби у справах дітей, висловлену у листі/заяві.

На достатню поширеність практики врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення, а в більшості випадків – дублювання такого висновку у судовому рішенні вказували також експерти під час глибинних інтерв'ю:

«Більше 90% судових рішень – це copy-paste висновку органу опіки та піклування» (експертка – представниця ГО).

«Вплив органу опіки та піклування на ці категорії справ є занадто високим. Через або некомпетентність, або небажання суддів розбиратися по суті цих справ, і високу довіру до органів опіки і піклування...» (експертка – представниця ГО).

Така тенденція так само підтвердилась результатами опитування. Так, відповідаючи на питання: **«Чи заслуховується під час судового засідання думка дитини у справах про скасування усиновлення/позбавлення батьківських прав?»** 30,2% респондентів відповіли, що дитина не заслуховується, а береться до уваги висновок органу опіки та піклування.

Відповідаючи на питання: **«Чи заслуховується під час судового засідання думка дитини у справах про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та встановлення побачень з дитиною?»**, на те, що дитина не заслуховується, а береться до уваги висновок органу опіки та піклування, вказали 32,1% респондентів.

Разом з тим, як можемо бачити з аналізу судових справ, що наведений вище, **непоодинокими є випадки, коли суд не погоджується з висновком органу опіки та піклування, вважаючи його недостатньо обґрунтованим і таким, що суперечить інтересам дитини.** Найчастіше у судових рішеннях вказувалися наступні підстави відхилення висновку органу опіки та піклування:

- відсутність у тексті висновку обґрунтування зайнятої органом опіки та піклування позиції щодо спору;
- поверхневий характер і недостатня вмотивованість висновку;
- відсутність документів, на підставі яких зроблено висновок;
- зі змісту висновку не прослідковується особисте спілкування з відповідачем та врахування всіх обставин справи;
- неналежна увага до вивчення органом опіки та піклування обставин справи та їх врахування при складанні висновку;
- невідповідність висновку найкращим інтересам дитини.

У справі № 932/3149/22 в рішенні зазначено: «... суд відхиляє висновок Управління – служби у справах дітей ..., оскільки в його основу покладено дослідження лише побутових умов проживання та майнового стану заявника, проте не перевірено дійсні обставини усиновлення та не з'ясовано добросовісність та мету усиновлення».

Також в окремих рішеннях суд звертає увагу на **неналежну якість поданих органами опіки та піклування матеріалів і відсутність інформації про заходи, вжиті органом опіки та піклування в межах наданих повноважень:**

«У висновку не наведено підстав та аргументів, які б вказували на доцільність позбавлення відповідача батьківських прав, не зазначено, яка робота проведена органом опіки та піклування з відповідачем щодо врегулювання конфлікту між сторонами, не вказано про встановлені фактичні обставини ухилення відповідача від виконання своїх батьківських обов'язків щодо виховання дитини» (справа №640/13989/19);

«Суди дали оцінку висновку органу опіки та піклування щодо розв'язання спору про доцільність позбавлення відповідача батьківських прав та зробили обґрунтований висновок про його поверховий характер, оскільки висновок містить лише загальні формулювання, що не розкривають змісту того, у чому саме знайшло прояв умисне невиконання відповідачем батьківських обов'язків, строк їх невиконання та аналіз відповідних причин, не зазначено, яку роботу провів орган опіки та піклування з відповідачем щодо врегулювання конфлікту між сторонами, не з'ясовано думку дитини» (справа №640/13989/19).

Про необґрунтованість висновків органів опіки та піклування зазначали також експерти в ході проведення глибинних інтерв'ю та фокус-групових дискусій.

«Мені доволі таки часто траплялися такі невмотивовані, на мій погляд, висновки органу опіки. Тобто описується: мати «така-то», працює там-то, проживає в умовах таких; батько «там-то», умови такі. З метою забезпечення найкращих інтересів дитини вважають доцільним з матір'ю залишити дитину» (учасник фокус-групи – суддя місцевого суду).

«Висновок про позбавлення батьківських прав – це ж не висновок про те, що ця жінка погана. А де у вас у висновку, що вона не виконувала обов'язки, що вона не намагалася, що вона не працює, що вона зловживає і так далі? Це ж не справа про те, який хороший Іван Іванович батько, це справа про те, яка погана мати дитини, але у вас у висновку жодного поганого» (експерт з числа представників ГО).

Під час глибинних інтерв'ю експерти звернули увагу на необхідності **розробки чітких критеріїв щодо підготовки висновку органами опіки та піклування:**

«Якби були чіткі критерії для органів опіки та піклування, для підготовки висновку, можливо це б полегшило справу...» (експертка з представників ГО).

3.6.4. Обсяг повноважень органів опіки та піклування

У ході глибинних інтерв'ю експерти вказали на **необхідність перегляду повноважень органів опіки та піклування для усунення дублювання функцій органів опіки та піклування і суду**. Зокрема, висловлювалися пропозиції про **доцільність позбавлення органу опіки та піклування повноваження приймати рішення** у сімейних спорах, що стосуються прав та інтересів дитини, та залишення за цим органом питання участі у розгляді таких справ судом.

«Давайте хоча б дублювання функцій заберемо? Давайте все-таки хоч щось, щоб робив один із органів, якщо суд, то суд. Інакше починається: орган опіки зловживав своєю владою, вирішив питання влаштування дитини, це питання не сподобалось, все одно подали до суду... Так само не має орган опіки виконавчих органів, а в суда є ...» (експерт – представник органів державної влади).

«Я вважаю, що це буде абсолютно правильно тому, що є ще певний момент, значить наші рішення дійсні на певній території, носять територіальний характер...» (експерт з числа представників органу опіки та піклування).

«Спір між батьками має вирішувати суд. Як правило, рішення органу опіки та піклування не дотримується. Ми на комісії розглядаємо питання спірні, тобто якщо є спір між батьками. Завжди в цьому спорі один буде задоволений рішенням органу опіки та піклування, інший – буде заперечувати. У переважній більшості ці питання закриваються судом. Тобто це є дублювання» (експерт з числа представників органу опіки та піклування).

Також в ході глибинних інтерв'ю та фокус-групових дискусій зазначалося, що **функції та повноваження органу опіки та піклування потребують реформування та фокусування уваги на забезпеченні прав дитини**, а в структурі цього органу мають бути відповідні фахівці та служби для проведення роботи з дитиною та її сім'єю. При цьому було висловлено пропозиції про закріплення функцій, які наразі покладаються на орган опіки та піклування, за службою у справах дітей:

«І якщо покласти повністю відповідальність лише на службу у справах дітей і забрати весь цей орган опіки. Ну, будьмо чесними, там люди реально не сидять і не розбираються в кожній індивідуальній справі. Їм приносять документи служби, які готують ці документи і вони, умовно кажучи, голосують. І ніби відповідальність не на службі, а на органі опіки. Що таке орган опіки? Це якесь колективне утворення, де насправді ніхто конкретно не розбирається в ситуації, і ніхто конкретно не несе відповідальності за дитину. І от ця система, у мене сумніви є щодо того, чи вона взагалі влаштована так, щоб швидко, ефективно реагувати на всі ці виклики, які виникають» (експерт – представник ГО).

«Я думаю так, що орган опіки та піклування повинен бути як окремий орган, в складі якого були би соціальні фахівці, психологи, мав би він конкретні функції...» (учасник фокус-групи – представник органу опіки та піклування).

3.6.5. Навчання представників органів опіки та піклування та підвищення їх кваліфікації

Варто звернути увагу на те, що представники служб у справах дітей часто не мають юридичної та психологічної освіти, а заходів щодо підвищення їх кваліфікації не вживається достатньо. Про це вказали учасники фокус-групових дискусій з числа представників органів опіки та піклування.

«У моєму випадку, у мене є 11 територіальних громад, жодна із них не має юрисконсульта. Є один працівник і дві селищні ради, які мають по два працівники, до прикладу. Тому більшість із них не мають юридичної освіти. Вони біологи, економісти, фінансисти – будь-хто, але не юристи і не психологи. Вони зіштовхуються з подачею позову до суду – ось це є перша проблема. Вони не вміють правильно скласти ці позови» (учасник фокус-групи – представник органу опіки та піклування).

«Доречним би було підтримувати кваліфікацію працівника Служби у справах дітей. Тобто винаймаючи на роботу працівника Служби у справах дітей, не завжди приділяється увага освіті. У такого працівника може бути вища освіта, але будь-яка, немає такої норми, що це має бути чи юрист, чи

психолог.... Але в той же час працівник служби повинен складати позови, повинен брати участь у судових процесах у тому числі, не маючи відповідного навчання... Це знижує якість самої роботи» (учасник фокус-групи – представник органу опіки та піклування).

Проблему недостатнього рівня підготовки працівників органу опіки та піклування засвідчили результати опитування, в ході якого, відповідаючи на питання: **«Які об'єктивні перешкоди існують для органів опіки та піклування у оскарженні до судів апеляційної та касаційної інстанції судових рішень про скасування усиновлення?»** **13,2%** респондентів вказали на **відсутність часу, знань, навичок**. Крім цього, **32,1%** зазначили, що не відчують перспективи в оскарженні, що також може бути пов'язано з відсутністю в органах опіки та піклування кваліфікованих фахівців для підготовки відповідного позову.

На проблематику щодо підвищення кваліфікації працівників органів опіки та піклування та служби у справах дітей, так само вказували учасники фокус-групових дискусій з числа представників органів опіки та піклування.

«Навчання у нас відбувається виключно як самоосвіта. З чим ми зіштовхнулись, на тому і вчимося. Коли ти заштовхуєшся з певною проблемою і починаєш її пропрацьовувати, лиш тоді починаєш розуміти, як то воно відбувається {...}. Є дуже велика проблема в навчанні, навчання у них [працівників служб у справах дітей] ніякого не відбувається, окрім от таких наших консультацій на місці. Але це не є навчання, тобто працівник не є зі знаннями. Виникла у нього проблема – він телефонує, питає, що робити. І ми покроково опрацьовуємо алгоритм. Якщо це насильство, то опрацьовуємо алгоритм по насильству. Тут варто передбачити якісь навчання, семінари... (учасник фокус-групи – представник органу опіки та піклування).

РОЗДІЛ IV. ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ СУДОВИХ СПРАВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю

Пошук судових рішень для вибірки було здійснено в Єдиному державному реєстрі судових рішень⁴⁴ та системі VERDICTUM. У фокусі уваги були наступні **категорії справ**:

- справи про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування);
- справи про скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину);
- справи про визнання усиновлення недійсним;
- справи про позбавлення батьківських прав;
- справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини.

У цілому, **було оглянуто 700 рішень** у справах вказаних категорій. В рамках дослідження **відібрано та проаналізовано 121 судові рішення** у **72 справах**, з них:

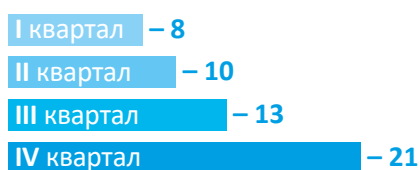
- 59 рішень судів першої інстанції;
- 38 постанов судів апеляційної інстанції;
- 24 постанови Верховного Суду та три окремі думки суддів Верховного Суду.

Зазначені справи було проаналізовано за наступними **критеріями**:

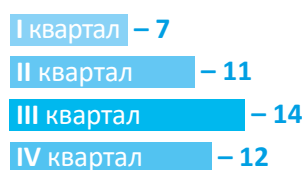
- чи враховано судом при прийнятті рішення принцип найкращих інтересів дитини;
- чи заслухано судом думку дитини;
- чи обґрунтовано в тексті мотиви врахування/не врахування судом висновку органу опіки та піклування;
- чи загалом рішення суду мотивоване та обґрунтоване;
- інтересів скількох дітей стосуються вимоги в одній справі (заяві);
- чи містить рішення інформацію про місце проживання/перебування дітей під час розгляду справи;
- підстави для подання позовів про скасування усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав;
- регіон в якому ухвалено рішення (акцент був на охоплення всіх областей України);
- строки розгляду справи;
- чи залучався до участі у справі психолог;
- чи мала дитина адвоката;
- чи вбачається з судового рішення контекст впливу війни.

Періоди ухвалення рішень (поквартально):

2021 рік

2022 рік

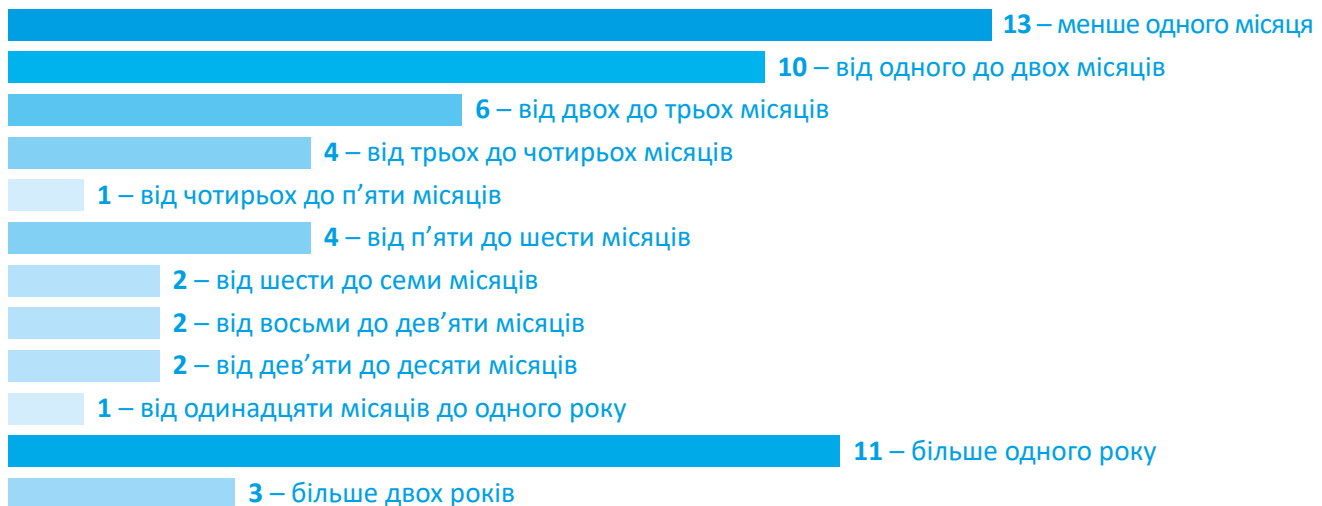
2023 рік

⁴⁴ <https://reyestr.court.gov.ua/>

Строки розгляду справ

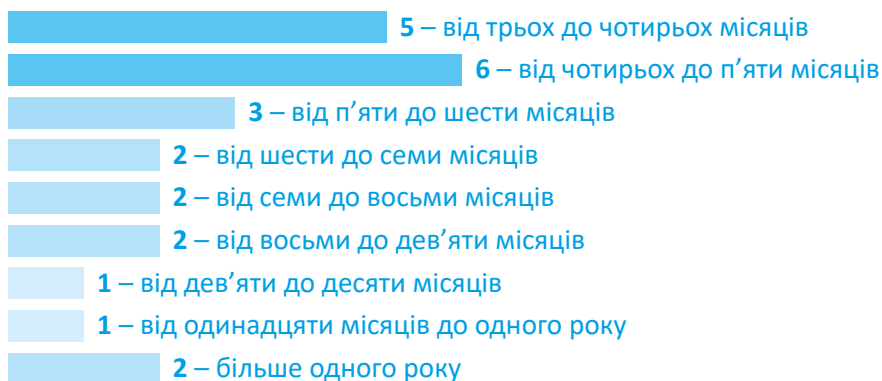
1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

3) строк перегляду рішень судом касаційної інстанції:

Географія проаналізованих рішень:

Результати аналізу судових справ представлено нижче.

4.1. Справи про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування)

В цілях дослідження проаналізовано 35 справ про усиновлення та 38 рішень судів, з яких:

- 18 справ про внутрішньосімейне усиновлення (20 рішень у справах про внутрішньосімейне усиновлення (18 – судів першої інстанції, 2 – апеляційної));
- 17 справ про усиновлення дітей з певним статусом (18 рішень у справах про усиновлення дітей, котрі мають певний статус (15 – судів першої інстанції, 3 – апеляційної));
- 33 рішення судів першої інстанції;
- 5 постанов судів апеляційної інстанції;

Щодо кількості, статі, віку та статусу дітей, стосовно яких розглядалися справи про усиновлення:

- у 31 справі вирішувалося питання про усиновлення однієї дитини (у 12 справах щодо хлопчиків, у 19 справах щодо дівчаток);
- у 3 справах вирішувалося питання про усиновлення двох дітей (у 2 справах хлопчик та дівчинка; у одній справі двоє хлопчиків);
- у одній справі подружжя усиновило шестеро дітей;
- у 12 справах вирішувалося питання про усиновлення дітей 2005-2010 років народження;
- у 7 справах вирішувалося питання про усиновлення дітей 2011-2015 років народження;
- у 6 справах вирішувалося питання про усиновлення дітей 2017-2019 років народження;

- у 6 справах вирішувалося питання про усиновлення дітей 2020-2022 років народження;
- у 1 справі усиновлено шестеро дітей 2008, 2010, 2010, 2013, 2015, 2017 років народження;
- із судових рішень у 3 справах не вбачається рік народження дитини, у 2 з них вказано лише що дитина є малолітньою.

Сімейний стан, стать усиновлювачів:

У справах про внутрішньосімейне усиновлення

- у 2 справах заяву про усиновлення подала жінка;
- у 16 справах заяву про усиновлення подав чоловік;

У справах про усиновлення дітей, які мають певний статус

- у 5 справах заяву про усиновлення подала жінка;
- у одній справі заяву про усиновлення подав чоловік;
- у 11 справах заяву про усиновлення подало подружжя.

Громадянство усиновлювачів. Із 17 справ про усиновлення дітей, котрі мають статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, у 2 справах усиновлювачами є іноземці, у 15 справах – громадяни України. В обох справах про усиновлення дітей іноземцями це були подружжя громадяни Італії.

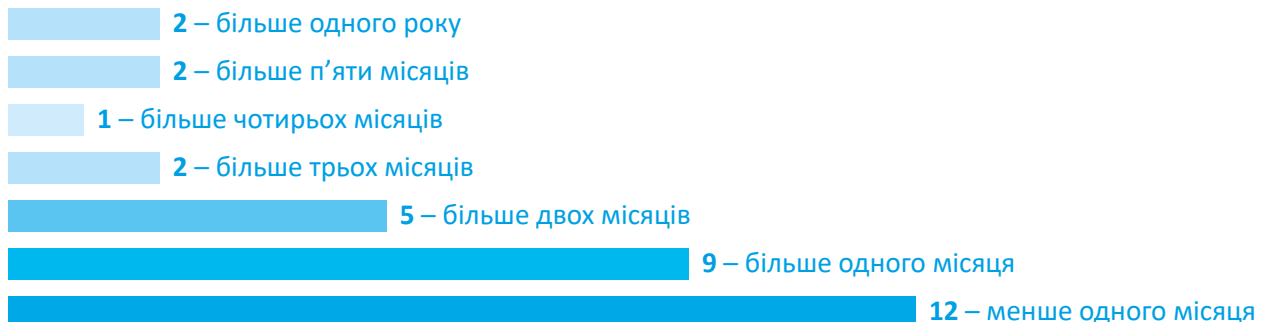
Періоди ухвалення рішень (поквартально).

Із тридцяти восьми проаналізованих рішень:

- I квартал 2021 року – 3 рішення;
- II квартал 2021 року – 3 рішення;
- III квартал 2021 року – 3 рішення;
- IV квартал 2021 року – 4 рішення;
- I квартал 2022 року – 1 рішення;
- II квартал 2022 року – 2 рішення;
- III квартал 2022 року – 4 рішення;
- IV квартал 2022 року – 4 рішення;
- I квартал 2023 року – 14 рішень.

Строки розгляду справ:

1) строк розгляду справ судом першої інстанції:

2) строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- 1 – більше шести місяців
- 1 – більше п'яти місяців
- 2 – більше двох місяців
- 1 – більше одного місяця

Географія проаналізованих рішень:

У 27 судових рішеннях зазначено, що **суд приймав рішення з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини**, так само у 27 судових рішень в тексті містять посилання на норми міжнародного законодавства, одне із них також на рішення ЄСПЛ.

У справі **№ 371/1293/22** в рішенні зазначено: «Аналізуючи викладені обставини в їх сукупності, з урахуванням якнайкращих інтересів дитини, для забезпечення її повного та всебічного розвитку, з метою забезпечення її нормального психологічного розвитку, суд вважає за необхідне задовольнити заяву та визнати усиновителем ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_6, (рнокпп: НОМЕР_3, жителя АДРЕСА_1) малолітньої дитини ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, записавши його батьком. Усиновлення дитини заявником відповідає інтересам дитини».

У справі **№ 697/1342/22** в постанові апеляційний суд зазначив: «Як встановлено заявник ОСОБА_1 1992 року народження, а ОСОБА_3, 2005 року народження, що свідчить про те, що різниця у віці між потенційним усиновлювачем та усиновленим складає 13 років, тобто є меншою ніж встановлена законодавством межею. Водночас, колегія суддів вважає за необхідне звернути увагу на те, що згідно зі ст.260 СК України якщо мачуха, вітчим проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою, вони мають право брати участь у їхньому вихованні. Тому апеляційний суд вважає, що заявник не позбавлений права реалізації утримання пасинка з урахуванням принципу якнайкращого забезпечення його інтересів, рівня життя, необхідного для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку».

Досліджуючи участь дитини в судовому процесі, аналіз судової практики показав наступні результати:

У загальному у справах про усиновлення, із 35 досліджуваних справ:

- у 6 справах у рішеннях зазначено про участь дитини в засіданні та з'ясуванням судом її думки щодо усиновлення;
- у 27 справах не вказано в рішеннях чи з'ясовував суд думку дитини в судовому засіданні.

внутрішньосімейне усиновлення:

- у 12 справах в судових рішеннях не вказано чи з'ясовував суд думку дитини в судовому засіданні;
- у 5 справах в рішеннях зазначено про участь дитини в судовому засіданні та з'ясування її думки судом;
- у одній справі **№ 375/72/21** суд вирішив недоцільним з'ясовувати думку дитини.

усиновлення дітей з певним статусом:

- у 15 справах в судових рішеннях не вказано чи з'ясовував суд думку дитини в судовому засіданні. В одній із таких справ у рішенні зазначено, що на час розгляду справи судом дитині виповнилося 11 місяців (**№ 469/804/22**);
- у одній справі в рішенні зазначено про участь дитини в судовому засіданні та з'ясування її думки судом;
- у одній справі **№ 127/34263/21** суд ухвалив рішення розглянути справу у відсутність дитини, врахувавши «... її усну згоду на усиновлення, яка була надана нею особисто на засіданні Служби у справах дітей ВМР».

Аналіз судової практики показав, що у переважній більшості згода дитини на усиновлення береться до уваги, водночас не у всіх випадках.

у справах про внутрішньосімейне усиновлення:

- у 7 справах у рішеннях не вказано про надання дитиною згоди на її усиновлення;
- у 11 із рішень вбачається, що дитина або надала згоду на її усиновлення або не заперечувала проти усиновлення.

у справах про усиновлення дітей з певним статусом:

- у 9 справах у рішеннях не вказано про надання дитиною згоди на її усиновлення;
- у 6 справах із рішень вбачається, що дитина або надала згоду на її усиновлення або не заперечувала проти усиновлення;
- у 2 справах питання про усиновлення вирішувалося без врахування думки дитини в силу її віку.

Суд враховує думку дитини щодо внесення змін до актового запису про народження щодо її прізвища, ім'я та по-батькові: у одній із 35 досліджуваних справ (**№ 711/335/23**) у судовому рішенні вказано про наявність такої згоди дитини та врахування судом думки дитини з цього питання. Цитата з рішення: «Враховуючи, що заявник виявив бажання бути записаними у Книзі реєстрації народжень батьком дитини, а також наявність згоди дитини на запис усиновлювача її батьком та відповідну зміну свого по-батькові, суд приходить до висновку, що вимоги про внесення змін до актового запису також підлягають задоволенню, як такі, що відповідають інтересам дитини».

У жодній із 35 досліджуваних справ не вказано, чи був залучений психолог в будь-якій формі.

Процесуальний статус органу опіки та піклування, служби у справах дітей як учасника справи був визначений як **заінтересована особа** у всіх 35 справах.

Представник органу опіки та піклування, служби у справах дітей у переважній більшості брав участь в судовому процесі:

в суді першої інстанції

- у 21 справі представник був присутній в судовому засіданні;
- у 9 справах представник подав заяву/клопотання про розгляд справи за його відсутності;
- по іншим справам: в засіданні був присутній представник однієї служби у справах дітей, представники іншої служби у справах дітей та органу опіки та піклування подали клопотання про розгляд справи за їх відсутності; представник та органу опіки та піклування був присутній в судовому засіданні потім подав заяву про розгляд справи за його відсутності; представник служби у справах дітей не з'явився до суду, заяви не подав;
- в одній справі не зазначено в рішенні щодо присутності представника в засіданні.

в суді апеляційної інстанції

- у одній справі представник був присутній в судовому засіданні;
- у 2 справах не зазначено в рішенні щодо присутності в засіданні;
- у 2 справах в рішенні вказано про подання відзиву представником.

Щодо врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення (зазначення про це в рішенні):

- у 6 судових рішеннях вказано про врахування/не врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення з обґрунтуванням;
- у 32 рішеннях суди посилаються на висновок органу опіки та піклування як на один із доказів.

Щодо таємниці усиновлення, аналіз судової практики показав наступні результати:

внутрішньосімейне усиновлення:

- у 2 рішеннях у мотивувальній частині рішення вказано про таємницю усиновлення. В одному рішенні (**№375/72/21**) вказано: «Для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених Сімейним кодексом України, суд розглядає справу в закритому судовому засіданні». В іншій справі у мотивувальній частині рішення міститься роз'яснення необхідності забезпечення таємниці усиновлення (**№ 484/81/23**);
- у одній справі (**№379/661/22**) у резолютивній частині рішення вказано про обов'язок не розголошувати таємницю усиновлення, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним;
- у 1 справі в мотивувальній та резолютивній частинах рішення зазначено про обов'язок не розголошувати таємницю усиновлення, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним.

усиновлення дітей з певним статусом:

- у одній із 18 рішень у мотивувальній частині рішення вказано про таємницю усиновлення. А саме заявниця мотивувала необхідність задоволення вимоги про зміну дати державної реєстрації народження усиновлених дітей забезпеченням таємниці усиновлення (справа **№ 367/434/22**).

На практиці мало місце усиновлення дітей, які мають братів/сестер, які не усиновлюються разом (справи **№ 686/3067/23**, **№ 127/34263/21**).

4.2. Справи про скасування усиновлення (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину)

У справах про скасування усиновлення для аналізу було відібрано 15 судових рішень у 8 справах, з них:

- 4 рішення суду першої інстанції;
- 7 постанов судів апеляційної інстанції;
- 4 постанови Верховного Суду.

Сторони у справі:

- у 1 справі позивач орган опіки та піклування;
- у 3 справах позивачі подружжя усиновлювачів;
- у 3 справах позивач усиновлювач (батько);
- у 1 справі позивач усиновлювач (мати);
- у 2 справах відповідач орган опіки та піклування;
- у 1 справі відповідач служба у справах дітей;
- у 1 справі відповідач другий із усиновлювачів (батько);
- у 1 справі відповідач служба у справах дітей, яка діє як орган опіки та піклування;
- у 1 справі позивач злучив відповідачем службу у справах дітей, суд ухвалою залучив належного відповідача – орган опіки та піклування;
- у 1 справі відповідач біологічна матір дитини (внутрішньосімейне усиовлення);
- у 1 справі відповідачі батьки-усиновлювачі.

Періоди ухвалення рішень (поквартально). Із 15 відібраних рішень:

- I квартал 2021 року – 3 рішення;
- II квартал 2021 року – 1 рішення;
- IV квартал 2021 року – 3 рішення;
- I квартал 2022 року – 2 рішення;
- II квартал 2022 року – 2 рішення;
- IV кварталі 2022 року – 3 рішення;
- II кварталі 2023 року – 1 рішення.

Строки розгляду справ:**строк розгляду справ судом першої інстанції:**

- 1 – більше одного року
- 1 – вісім місяців
- 1 – менше двох місяців
- 1 – менше одного місяця

строк перегляду рішень судом апеляційної інстанції:

- 2 – більше дев'яти місяців
- 1 – більше двох місяців
- 2 – менше двох місяців
- 1 – більше трьох місяців
- 1 – менше п'яти місяців

строк перегляду рішень судом касаційної інстанції:

- 2 – більше п'яти місяців
- 1 – більше одинадцяти місяців
- 1 – більше трьох місяців

Географія проаналізованих рішень:

У 8 судових рішеннях *суд, приймаючи рішення, керувався принципом найкращих інтересів дитини*, у 7 рішеннях є посилання на норми міжнародного законодавства та практику ЄСПЛ в тому числі щодо забезпечення найкращих інтересів дитини.

Щодо участі дитини в судовому процесі у справах про скасування усиновлення, аналіз судових рішень дав наступні результати:

- у 4 справах в судових рішеннях не вказано, чи з'ясовував суд думку дитини при вирішенні спору про скасування усиновлення;
- в 4 справах думку дитини було заслухано в суді;
- в одній із справ (**№ 947/39171/21**) суд апеляційної інстанції окремою ухвалою залучив дитину до участі у справі як особу на чії права та обов'язки може вплинути рішення суду першої інстанції і яка не брала участі у справі.

В одній із справ (**№ 355/927/20**) **суди ухвалили рішення всупереч думки дитини**, яка була викладена у висновку служби у справах дітей.

Варто звернути увагу, що в одній зі справ (**№ 357/5526/21**) **думку дитини було заслухано судом у присутності психолога**, думка дитини, висловлена в органі опіки та піклування, відрізнялася від позиції, озвученої суду. При цьому психолог зробив певні висновки щодо здійснення впливу/тиску на дитину, цитата з рішення: «Після з'ясування в судовому засіданні думки дитини, психолог ОСОБА_18 повідомила, що в неї склалось враження, що дорослі намагаються перекласти відповідальність на дитину, оскільки вона дуже хвилювалась, однак тиску на неї в судовому засіданні вона (психолог) не помітила».

У цілому, досвід участі психолога у справі є різним:

- в одній справі в суді першої інстанції в статусі свідка було допитано практичного психолога-соціального педагога;

- у 2 справах в суді першої інстанції в судовому засіданні був присутній психолог під час допиту дитини;
- у 2 справах не вказано чи був залучений психолог;
- у 3 справах в матеріалах справи містяться характеристики та/або висновки психологів.

Орган опіки та піклування, служба у справах дітей як учасники справи, брали участь у наступних процесуальних статусах:

- позивач – у 1 справі;
- відповідач – у 5 справах;
- третя особа – у 4 справах.

Форма участі представника органу опіки та піклування, служби у справах дітей у судовому процесі:

в суді першої інстанції:

- у 2 справах представник був присутній в судовому засіданні;
- у 1 справі представник не з'явився в судове засідання;
- в 1 справі представник подав заяву про розгляд справи за його відсутності;

в суді апеляційної інстанції:

- у 4 справах не вказано в рішенні чи був присутній представник в засіданні;
- у 2 справах в рішенні вказано, що представник не з'явився;
- у 1 справі представник подав заяву про розгляд справи за його відсутності;
- у 5 справах в постановках вказано що відзив на скаргу не подавали;

в суді касаційної інстанції:

- в 1 справі – подав касаційну скаргу;
- у 3 справах у постановках ВС відсутня інформація про подання відзиву на скаргу та участь представника в засіданні, зазвичай касаційний розгляд здійснюється в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто в письмовому провадженні.

Судом враховувались висновки органу опіки та піклування при ухваленні рішення (азначення про це в рішенні): у 8 рішеннях вказано про врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення. Так само у 2 рішеннях в одній справі суд врахував позицію служби у справах дітей, висловлену у листі/заяві.

Скасування усиновлення у переважній більшості стосувались дітей, які мали статус (7 справ), і тільки в одній справі розглядалося питання скасування так званого внутрішньосімейного усиновлення.

Тільки в одній із 8 справ батьки-усиновлювачі подали позов про скасування усиновлення, а орган опіки та піклування подав зустрічний позов, в якому просив позбавити усиновлювачів батьківських прав, стягнути аліменти на утримання дитини та накласти заборону на відчуження житла та майна, право користування яким належить дитині. Це також єдина із досліджуваних справ, в якій розглядалося питання права дитини на користування майном.

Щодо кількості, статі та віку дітей, стосовно яких вирішувалося питання про скасування усиновлення:

- у 6 справах щодо однієї дитини (4 справи щодо хлопчиків, 2 справи щодо дівчаток);
- у 2 справах щодо двох дітей (хлопчик та дівчинка);
- у 6 справах вирішувалося питання щодо скасування усиновлення дітей 2006-2008 років народження;
- у 1 справі вирішувалося питання щодо скасування усиновлення дітей 2012-2015 років народження;
- із судових рішень в 1 справі не вбачається рік народження дитини.

Період між усиновленням дитини та поданням позову про скасування усиновлення або повернення дитини до інституційного закладу складає від 1 року 9 місяців до близько 10 років. У цілому період був наступний:

- один рік і дев'ять місяців – 1 справа;
- два з половиною роки – 1 справа;
- близько трьох років – 1 справа;
- чотири роки – 1 справа;
- близько п'яти років – 1 справа;
- близько семи років – 1 справа;
- дев'ять років – 1 справі;
- близько десяти років – 1 справа.

До подання позову чи під час розгляду справи дітей передано/вилучено із сім'ї до інституційного закладу, про що було вказано у 5 справах. У одній справі (внутрішньосімейне усиновлення) після розірвання шлюбу між матір'ю дитини та усиновлювачем дитина залишилася проживати з матір'ю, в сім'ї матері та усиновлювача дитина прожила сім років. У 2 справах в судових рішеннях не вказано, чи було вилучено/передано дітей із сім'ї.

До прикладу, у справі **№175/1713/20** усиновлювачі, у травні 2020, подали до суду позов про скасування усиновлення і в тому ж місяці двічі зверталися до ССД із заявами про повернення малолітнього хлопчика до комунального закладу. В інтересах дитини ССД прийняла рішення про влаштування дитини до комунального закладу. Остаточне рішення у справі було прийняте Верховним Судом 23.06.2022 року, в постанові зазначено, що з травня 2020 року дитина постійно перебуває у комунальному закладі. Тобто весь час розгляду справи судами (більше двох років) дитина перебувала у комунальному закладі. Остаточним рішенням у справі суд позбавив усиновлювачів батьківських прав відносно дитини та стягнув з них аліменти.

У справі **№204/586/20**, ще до подачі батьками-усиновлювачами позову про скасування усиновлення, співробітники ССД помістили дитину до комунального закладу. Із тексту постанови Верховного Суду вбачається, що дитина більше одного року та десяти місяців перебувала у комунальному закладі. Остаточним рішенням у справі відмовлено у задоволенні позову про скасування усиновлення.

У справі **№355/927/20** батьки-усиновлювачі, одразу після реєстрації їх позову в суді, передали усиновлену дитину на постійне місце проживання до центру соціально-психологічної реабілітації дітей. Із судових рішень вбачається, що весь час судового розгляду справи (більше двох років) дитина перебувала у комунальному закладі. Суди відмовили у задоволенні позову. В подальшому ООП подав позов про позбавлення батьківських прав щодо усиновленої дитини та стягнення аліментів на її утримання. Суд першої інстанції позов задовольнив (рішення від 25.09.2023 року).

У справі **№700/307/23** дитина перебувала у комунальному закладі більше десяти місяців. Суд задовольнив позов ООП про скасування усиновлення та передав неповнолітнього на опікування ООП.

У справах про скасування усиновлення, де суди відмовляють у задоволенні позову, із текстів судових рішень не вбачається, як складається подальша доля дитини, де та з ким вона проживає чи має проживати. У разі якщо після розгляду справи про скасування усиновлення ООП звертається до суду з позовом про позбавлення батьківських прав усиновлювачів та передання дитини ООП – можна більш точно говорити про те, скільки часу дитина перебувала у комунальному закладі після залишення сім'ї усиновлювачів.

У справі **№ 700/307/23** із судового рішення вбачається, що у 2013 році подружжя усиновило двох дітей – брата та сестру. Орган опіки та піклування подав позов про скасування усиновлення щодо однієї дитини – хлопчика, суд позов задовольнив. Дівчинка виявила бажання залишитися проживати з батьками. **Тобто, фактично відбулося роз'єднання дітей, хоча прямо про це в судових рішеннях не вказано.**

У справі №700/307/23 усиновлена дитина просила залишити йому набуте прізвище, ім'я, по батькові та дату народження, оскільки хлопчик із такими даними прожив значну частину свого життя (майже десять років минуло з моменту усиновлення та внесення змін у актовий запис про народження). **Суд залишив прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, одержані у зв'язку з усиновленням.**

4.3. Справи про визнання усиновлення недійсним

У справах про визнання усиновлення недійсним відібрано 4 судові рішення у 2 справах, з них:

- 1 рішення суду першої інстанції;
- 2 постанови судів апеляційної інстанції;
- 1 постанова Верховного Суду та одна окрема думка судді Верховного Суду висловлена суддю в одній із досліджуваних справ.

Періоди ухвалення рішень (поквартально). Із чотирьох проаналізованих рішень:

- 1 рішення ухвалене у II кварталі 2021 року;
- 1 рішення ухвалене у IV кварталі 2021 року;
- 1 рішення ухвалене у III кварталі 2022 року;
- 1 рішення ухвалене у I кварталі 2023 року.

Строки розгляду справи:

- судом першої інстанції справа розглядалася більше двох років;
- судом апеляційної інстанції одна справа розглядалася більше року, інша – більше п'яти місяців;
- судом касаційної інстанції одна справа розглядалася більше року.

Географія проаналізованих рішень:

Щодо дотримання принципу найкращих інтересів дитини. У справі № 554/1924/20 суд апеляційної інстанції у своїй постанові вказав: «Окрім того, при вирішенні питання про визнання усиновлення недійсним не встановлюються ті обставини, чи суперечитиме визнання усиновлення недійсним інтересам дитини, які стосунки склалася між дитиною та усиновлювачем, ... у даному випадку предметом спору є не інтереси дитини, а є права біологічної матері дитини ...». **Верховний Суд під час касаційного перегляду справи врахував та застосував принцип найкращих інтересів дитини:** «Визнання усиновлення недійсним у розглядуваній об'єднаною палатою справі не призведе до автоматичної зміни місця проживання дитини, не спричинить зміни середовища, в якому дитина прижилася, а в сукупності з відновленням зв'язку із матір'ю – це відповідатиме найкращим інтересам дитини».

Щодо **участі дитини** у судових процесах, в одній справі дитину допитано в статусі свідка **в присутності спеціаліста – практичного сімейного психолога**. В іншій справі відсутня інформація про участь дитини та відсутня інформація про залучення психолога.

В обох справах орган опіки та піклування, служба у справах дітей виступали у статусі третьої особи. **Щодо форми участі представника органу опіки та піклування, служби у справах дітей у судовому процесі:**

- в суді першої інстанції: в одній справі представник органу опіки та піклування подавав до суду декілька заяв про розгляд справи за відсутності представника третьої особи, в одній із заяв підтримав позовні вимоги;
- в суді апеляційної інстанції: в одній справі представник органу опіки та піклування був присутній в засіданні; в одній справі в постанові відсутня інформація про участь представника в засіданні;
- в суді касаційної інстанції: в постанові Верховного Суду не вказано форму участі представника органу опіки та піклування в суді касаційної інстанції. При цьому варто зазначити, що зазвичай касаційний розгляд здійснюється в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто в письмовому провадженні.

У одному із 4 рішень вказано про **врахування судом висновку органу опіки та піклування**; у двох рішеннях (у справі № 522/18547/19) є посилання на проект висновку служби у справах дітей.

4.4. Справи про позбавлення батьківських прав

У справах про **позбавлення батьківських прав** для аналізу відібрано 31 судові рішення у 17 справах. З них:

- 11 рішень суду першої інстанції;
- 12 постанов судів апеляційної інстанції;
- 8 постанов Верховного Суду та одна окрема думка судді Верховного Суду.

Сторони у справі:

позивачі:

- у 2 справах позивач орган опіки та піклування;
- у 1 справі позивач служба у справах дітей;
- у 12 справах позивач мати дитини/дітей;
- у 1 справі позивач управління (служба) у справах дітей;
- у 1 справі позов подано матір'ю дітей та її батьком (дідом) тобто двоє позивачів, до вирішення питання про відкриття провадження у справі мати дітей померла, суд відкрив провадження за позовом діда дітей;

відповідачі:

- відповідачем у 13 справах є батько дитини/дітей;
- відповідачами у 2 справах є усиновлювачі (батьки);
- відповідачем у 2 справах є мати дитини/дітей;

Періоди ухвалення рішень (поквартально). Із 31 проаналізованого рішення:

- I квартал 2021 року – 1 рішення;
- III квартал 2021 року – 3 рішення;
- IV квартал 2021 року – 9 рішень;
- I квартал 2022 року – 1 рішення;
- II квартал 2022 року – 3 рішення;
- III квартал 2022 року – 4 рішення;
- IV квартал 2022 року – 4 рішення;
- I квартал 2023 року – 6 рішень.

Строки розгляду справ:

судом першої інстанції:

- █ 1 – більше двох років і семи місяців
- █ 2 – більше одного року і восьми місяців
- █ 1 – більше одного року і одного місяця
- █ 1 – більше восьми місяців
- █ 1 – більше шести місяців
- █ 2 – більше п'яти місяців
- █ 2 – більше трьох місяців
- █ 1 – більше двох місяців

судом апеляційної інстанції:

- █ 1 – більше одного року і восьми місяців
- █ 2 – більше дев'яти місяців
- █ 1 – більше чотирьох місяців
- █ 6 – більше одного місяця
- █ 2 – більше одного місяця

касаційної інстанції:

- █ 1 – більше одного року і чотирьох місяців
- █ 1 – більше дев'яти місяців
- █ 1 – більше восьми місяців
- █ 1 – більше семи місяців
- █ 1 – більше п'яти місяців
- █ 2 – більше чотирьох місяців
- █ 1 – три місяці

Географія проаналізованих рішень:

Щодо кількості, статі та віку дітей, стосовно яких вирішувалося питання про позбавлення батьківських прав:

- у 12 справах щодо однієї дитини (вісім справ щодо хлопчиків, чотири справи щодо дівчаток);
- у 4 справах щодо двох дітей (хлопчик та дівчинка);
- у 1 справі щодо п'ятих дітей;
- у 3 справах вирішувалося питання про позбавлення батьківських прав відносно дітей 2006-2009 років народження;
- у 5 справах вирішувалося про позбавлення батьківських прав відносно дітей 2010-2014 років народження;
- у 2 справах вирішувалося про позбавлення батьківських прав відносно дітей 2016 року народження;
- із судових рішень у 8 справах не вбачається рік народження дитини.

У 26 судових рішеннях суд зазначено, що суд приймав рішення з урахуванням принципу **найкращих інтересів дитини**. У 5 рішеннях не вказано про врахування судом принципу найкращих інтересів дитини. У всіх 31 рішеннях в тексті є посилання на норми міжнародного законодавства та/або практику ЄСПЛ в тому числі щодо забезпечення найкращих інтересів дитини.

У справі № 750/6140/19 жінку позбавили батьківських прав відносно п'ятьох дітей, Верховний Суд у постанові зазначив: «Суд на перше місце ставить «якнайкращі інтереси дитини», оцінка яких включає знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для прийняття рішення. Позбавлення батьківських прав є виключною мірою, правові наслідки позбавлення батьківських прав визначено статтею 166 СК України. ... Також апеляційний суд надав оцінку наданим ОСОБА_1 доказам про те, що вона відвідувала дітей у центрі соціально-психологічної реабілітації дітей та зазначив, що такі дії відповідачка почала вчиняти лише після пред'явлення позову про позбавлення її батьківських прав. Крім того, суд врахував, що відповідачка продовжує неналежно виконувати обов'язки по догляду за новонародженою донькою ОСОБА_8. Також ОСОБА_1, на час перегляду справи у суді апеляційної інстанції, не надала можливості оглянути стан її помешкання. Така поведінка відповідачки спростовує її доводи про те, що вона створила належні умови для проживання дітей у її помешканні. Доводи касаційної скарги про те, що суд першої інстанції не врахував, що діти виявили бажання жити разом з нею не впливає на правильність висновків суддів попередніх інстанцій, оскільки ці доводи були предметом оцінки у суді апеляційної інстанції, який їх відхилив та на підставі встановлених обставин справи та наявних у матеріалах справи доказів зазначив, що відповідачка самоусунулася від виконання батьківських обов'язків, а тому позбавлення її батьківських прав спрямоване, перш за все, на захист прав та інтересів дітей. ... У цій справі суди попередніх інстанцій встановили, що збереження зв'язків дітей із сім'єю є неможливим з огляду на явну неблагополучність сім'ї (відповідачки) і що у якнайкращих інтересах дітей буде забезпечення їх розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним».

У справі № 219/7399/21 суд зробив важливий висновок: «Відмову відповідачів від дітей суд також розцінює як жорстоке поводження з дітьми і психологічний тиск на дітей». 01.12.2020 батьки-усиновлювачі подали до служби у справах дітей письмову заяву про відмову від дітей та скасування усиновлення, мотивуючи відсутністю взаєморозуміння.

У 10 справах в судових рішеннях не вказано чи з'ясовував суд думку дитини при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав. У двох справах дітей було допитано в статусі свідків (№219/7399/21, №520/8264/19).

В одній справі (№344/13522/21) за ініціативою суду зі згоди матері дитини (позивачки) було заслухано думку дитини в судовому засіданні (дитині виповнилося десять років на час з'ясування його думки судом). Цитата з рішення: «Разом з тим, оскільки відповідач не зазначив яким саме способом він бажає налагодити своє ставлення та зв'язок з сином, суд за згодою матері вважав за можливе з'ясувати думку самої дитини ОСОБА_10, якому виповнилось 10 років на час з'ясування його думки. ... Тому, судом вирішальною є думка дитини при прийнятті рішення в цій частині позовних вимог про позбавлення батьківських прав». В іншій справі № 344/13522/21 апеляційний суд ухвалив рішення всупереч думки дитини: «Апеляційний суд враховує, що відсутність активної участі батька в житті дитини певною мірою спричинена його проживанням та роботою в іншому місті. А формування відношення сина до батька фактично відбувається лише за впливом матері, яка має вкрай неприявні стосунки з відповідачем. Виходячи з пріоритету якнайкращих інтересів дитини, суд вважає, що неврахування думки малолітнього ОСОБА_3 (10 років) про позбавлення його батька батьківських прав є виправданим з огляду на його вік».

По даній категорії справ наявна практика залучення психолога до справи та **різних документів, які складаються психологом.**

В одній справі (№ 219/7399/21) в суді першої інстанції у статусі свідка було допитано психолога зі школи, де навчалися діти, психолог надавала психологічний супровід родині, до подання позову для супроводу родини залучали психологів зі шкіл, місії «Пролісок». У 2 справах з рішень вбачається, що в матеріалах справи містяться психолого-педагогічні характеристики дітей. В одній справі (№ 308/9081/21) в рішенні зазначено: «3 результатів індивідуального психодіагностичного обстеження неповнолітньої ОСОБА_5 вбачається, що значимими дорослими для неї є мама та вітчим, якого дитина називає татом». В одній справі (№ 640/13989/19) із судових рішень вбачається, що в матеріалах справи є наданий позивачем висновок експерта (фахівця з питань судової експертизи). В іншій справі (№ 750/4304/21) в рішенні зазначено про роботу дитини з шкільним психологом, цитата: «За інформацією про результати бесіди учня 3 класу

ОСОБА_1 з практичним психологом від 17.09.2021, наданою КЗ Андріївська ЗОШ I-III ступенів Михайло-Коцюбинської селищної ради, за період навчання в Андріївській ЗОШ I-II ст. з учнем 3 класу ОСОБА_1 неодноразово проводились бесіди з практичним психологом». У справі № 520/8264/19, де після смерті матері діти залишилися проживати з дідусем по материній лінії, щодо роботи з психологом зазначено в рішеннях: «Із листа Одеського міського центру соціальних служб для сім'ї дітей та молоді Одеської міської ради від 11.10.2019, із результату психологічної роботи за малолітніми вбачається, що ОСОБА_4, ОСОБА_5 бачитись та спілкуватись з батьком не бажають, про що вказано у вищевказаному Висновку Київської районної адміністрації Одеської міської ради, як ООП від 25.02.2020 року. Згідно листа Центру соціальних служб Одеської міської ради від 15.09.2020 року з додатками – результати психологічної роботи з малолітньою ОСОБА_4 та результати психологічної роботи з малолітнім ОСОБА_5 слідує, що діти хочуть жити з дідусем позивачем ОСОБА_2, з батьком вони не спілкуються».

У справі № 750/6140/19 де орган опіки та піклування подав позов про позбавлення матері батьківських прав відносно двох дітей рішенням зазначено, що в матеріалах справи є інформація, що після відібрання дітей у матері при поміщенні дітей до Хмельницького центру соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах дітей Чернігівської ОДА було проведено психолого-педагогічне діагностування, у результаті якого, цитата: «...виявлено, що всі діти мали не сформовані санітарно-гігієнічні навички, не вміли доглядати за собою, своїм тілом та одягом, були недисципліновані, розгальмовані, з низьким рівнем культури спілкування та поведінки в соціумі».

У справі № 679/1606/19 мати дитини вдруге зверталася до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, в рішеннях вказано, що матеріали справи містять висновок фахівця з психології, цитата: «В період з 05 по 09 грудня 2019 року фахівець з психології проводив експериментально - психологічне дослідження дитини ОСОБА_6 за результатами якого 10 грудня 2019 року склав висновок. У висновку зазначено, що відношення дитини до родини у неї на першому плані, проявляє турботу про свою маму, до біологічного батька відношення вкрай агресивне-негативне, це пояснюється тим, що батько ніколи не цікавиться життям власного сина. ... Також у висновку зазначено, що при спілкуванні з ОСОБА_5 останній вказав, що бажання бачитись з біологічним батьком він не має».

У 9 справах не вказано чи був залучений психолог в будь-якій формі.

Процесуальний статус органу опіки та піклування, служби у справах дітей як учасника справи:

- орган опіки та піклування – у 2 справах позивач;
- орган опіки та піклування – у 1 справі апелянт;
- служба у справах дітей – у 1 справі позивач;
- служба у справах дітей – у 1 справі подала відзив на апеляційну скаргу;
- служба у справах дітей – у 1 справі подала відзив на касаційну скаргу;
- управління (служба) у справах дітей – у 1 справі позивач;
- управління (служба) у справах дітей – у 1 справі апелянт;
- служба у справах дітей – у 3 справах третя особа;
- орган опіки та піклування – у 4 справах третя особа;
- служба у справах дітей та орган опіки та піклування – у 1 справі дві треті особи;
- служба у справах дітей як орган опіки та піклування або його представник – у 2 справах третя особа;
- департамент служб у справах дітей – у 1 справі третя особа;
- районна державна адміністрація – у 2 справах як третя особа.

Представник органу опіки та піклування, служби у справах дітей у судовому процесі приймає участь у наступних формах:

у суді першої інстанції:

- у 5 справах представник був присутній в судовому засіданні;
- у 3 справах в рішенні вказано, що представник не з'явився в судове засідання;
- у 1 справі не зазначено в рішенні щодо участі представника в засіданні;
- у 2 справах представник подав заяву/клопотання про розгляд справи за його відсутності;

у суді апеляційної інстанції:

- у 4 справах представник був присутній в судовому засіданні;
- у 5 справах не зазначено в рішенні щодо присутності в засіданні;
- у 1 справі в рішенні вказано, що представник не з'явився в судове засідання;
- у 1 справі представник подав заяву/клопотання про розгляд справи за його відсутності;
- у 1 справі в рішенні вказано про подання відзиву представником;

у суді касаційної інстанції:

- у 1 справі в постанові зазначено про подання відзиву на скаргу;
- у 8 справах та постановах ВС відсутня інформація про участь представника в засіданні, зазвичай касаційний розгляд здійснюється в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто в письмовому провадженні.

У 13 рішеннях зазначено про те що **суд не враховує висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей, не погоджується з висновком, вважає необґрунтованим.**

У справі **№ 344/13522/21** зазначено: *«Висновок органу опіки та піклування є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини на можливість збереження сімейних зв'язків, праву на спілкування з батьком, оскільки у матеріалах справи відсутні дані про обставини, які б свідчили про винну поведінку відповідача щодо сина, свідомого нехтування ним своїми батьківськими обов'язками. Відповідач не є тією особою, поведінка чи дії якої можуть свідчити про негативний вплив на дитину, а тому розрив з нею сімейних відносин не відповідає інтересам дитини. Встановлені судом фактичні обставини справи не містять відомостей про те, що відносно відповідача застосовувалось попередження про необхідність зміни ставлення до виховання дитини, або, що на орган опіки та піклування покладался обов'язок здійснювати контроль за виконанням батьком батьківських обов'язків».*

У справі **№ 640/13989/19**: *«Висновок виконавчого комітету про доцільність позбавлення батьківських прав батька відносно малолітнього сина ОСОБА_4 є недостатньо обґрунтованим. У вказаному висновку не наведено підстав та аргументів, які б вказували на доцільність позбавлення відповідача батьківських прав, не зазначено, яка робота проведена органом опіки та піклування з відповідачем щодо врегулювання конфлікту між сторонами, не вказано про встановлені фактичні обставини ухилення відповідача від виконання своїх батьківських обов'язків щодо виховання дитини»; «Суди дали оцінку висновку органу опіки та піклування щодо розв'язання спору про доцільність позбавлення відповідача батьківських прав та зробили обґрунтований висновок про його поверховий характер, оскільки висновок містить лише загальні формулювання, що не розкривають змісту того, у чому саме знайшло прояв умисне невиконання відповідачем батьківських обов'язків, строк їх невиконання та аналіз відповідних причин, не зазначено, яку роботу провів орган опіки та піклування з відповідачем щодо врегулювання конфлікту між сторонами, не з'ясовано думку дитини».*

У справі **№ 225/134/20** вказано: *«При цьому суди правильно не взяли до уваги висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення відповідача батьківських прав з огляду на те, що його складено без врахування всіх обставин, а саме без з'ясування думки ОСОБА_2 про позбавлення його батьківських прав та без перевірки обставин, які можуть створювати перешкоди відповідачу у виконанні ним своїх батьківських обов'язків. Вказаний висновок має рекомендаційний характер, не є обов'язковим для суду та суперечить інтересам дитини».*

У 3 рішеннях зазначено про **врахування судом висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей** при ухваленні рішення.

У справі **№750/6140/19** у рішенні зазначено: «Зокрема, суди врахували висновок Виконавчого комітету Деснянської районної у м. Чернігові ради від 27 травня 2019 року № 128 про доцільність позбавлення батьківських прав ОСОБА_1, який є достатньо обґрунтованим та з якого випливає, що комісія ретельно підійшла до вирішення питання щодо захисту прав та інтересів дітей, повно виклала обставини, які свідчать про те, що після ухвалення рішення про відібрання дітей, ОСОБА_1 не усунула причини, які перешкоджали належному вихованню дітей».

У 12 рішеннях суд посилається на висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей як на один із доказів. У 3 рішеннях не міститься позиція суду щодо висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей.

До подання позову чи під час розгляду справи у 3 справах дітей влаштовано до інституційних закладів, у 8 справах в рішеннях вказано, що діти проживають з матір'ю та вітчимою (нинішнім чоловіком матері).

У справі **№ 750/4304/21** з рішень вбачається, що 25.06.2020 року дитину, який знову залишився без піклування матері, було поміщено до КНП Чернігівська обласна дитяча лікарня працівниками поліції по акту органу внутрішніх справ України та закладу охорони здоров'я про підкинуту чи знайдену дитину; 02.07.2020 дитину було переведено до Ніжинського центру соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах дітей Чернігівської ОДА; 02.03.2021 передано дитину матері; 14.04.2021 поліція знайшла дитину; 15.04.2021 орган опіки та піклування прийняв рішення про негайне відібрання дитини.

4.5. Справи про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини

4.5.1. Справи про поновлення батьківських прав

У справах про **поновлення батьківських прав** для аналізу відібрано 12 судових рішень у 5 справах. З них:

- 3 рішення суду першої інстанції;
- 5 постанов судів апеляційної інстанції;
- 4 постанови Верховного Суду.

Сторони у справі:

позивач:

- у 2 справах позивач жінка (мати дитини);
- у 3 справах позивач чоловік (батько дитини);

відповідач:

- служба у справах дітей відповідач у 1 справі;
- жінка (мати дитини) відповідач у 2 справах;
- орган опіки та піклування відповідач у 1 справі;
- дід дитини відповідач у 1 справі.

Періоди ухвалення рішень (поквартально). Із 12 відібраних рішень:

- II квартал 2021 року – 3 рішення;
- III квартал 2021 року – 3 рішення;
- IV квартал 2021 року – 3 рішення;
- II кварталі 2022 року – 3 рішення.

Строки розгляду справ:

судом першої інстанції:

- 1 – більше одного року та чотирьох місяців
- 1 – один рік та чотири місяці
- 1 – дев'ять місяців

апеляційної інстанції:

- 1 – більше десяти місяців
- 1 – більше двох місяців
- 1 – менше двох місяців
- 1 – більше п'яти місяців
- 1 – більше одного місяця

касаційної інстанції:

- 1 – більше шести місяців
- 2 – більше чотирьох місяців
- 1 – більше трьох місяців

Географія проаналізованих рішень:

Щодо кількості, статі дітей, стосовно яких вирішувалося питання про поновлення батьківських прав:

- у 4 справах щодо однієї дитини (2 справи щодо хлопчиків, 2 справи щодо дівчаток);
- у 1 справі щодо двох дітей (два хлопчика).

Із текстів 12 судових рішень вбачається, що суди враховували **принцип найкращих інтересів дитини** при ухваленні рішення. У 12 рішеннях є посилання на норми міжнародного законодавства та/або практику ЄСПЛ в тому числі щодо забезпечення найкращих інтересів дитини.

У справі **№ 466/5767/18** Верховний Суд зазначив: «*Враховуючи викладене, апеляційний суд заслухавши думку дитини, врахувавши, що позивач систематично сплачує аліменти на утримання дитини, неодноразово брав участь у АТО, його бажання займатися вихованням свого сина та турбуватися про нього, встановивши, що поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, істотно змінилися, дійшов правильного висновку про поновлення батьківських прав ОСОБА_1 відносно малолітнього сина ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1*».

У 3 справах суд заслухав **думку дитини** в судовому засіданні. У справі **№ 127/4036/20** ухвалою суду першої інстанції від 16.11.2020 зобов'язано відповідача забезпечити в судовому засіданні явку малолітньої ОСОБА_3. Цитата із рішення: «*Опитана в судовому засіданні 09.12.2020 малолітня ОСОБА_8 2011 року народження пояснила, що вона дуже сумує за мамою. В минулому році вона жила з мамою, але коли вона пішла до школи, то переїхала знов до дідуся. Мама водила її в зоопарк, «Макдональдс», так вони разом гуляли, разом святкували її день народження*». У цій справі суд апеляційної інстанції вказав у постанові щодо врахування судом думки дитини при ухваленні рішення: «*Опитана в судовому засіданні 09.12.2020 малолітня ОСОБА_3 пояснила, що вона дуже сумує за мамою. Разом із тим, колегія суддів наголошує, що думка дитини не повинна бути абсолютною для суду, якщо вона не буде відповідати та сприяти захисту прав та інтересів дитини*».

У справі **№ 466/5767/18** вказано лише що апеляційний суд заслухав думку дитини, справі **№ 199/6950/19** у постанові Верховного Суду не вказано чи поставала дитина перед судом.

По даній категорії справ мало місце **залучення психолога та документів**, що складаються психологом. У одній справі (**№ 127/4036/20**) в суді першої інстанції у **статусі свідка** було допитано психолога Вінницького міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У одній справі в судових рішеннях не вказано про залучення психолога в будь-якій формі. У 3 справах в матеріалах справи містяться характеристики та/або висновки психологів (справи **№ 755/15903/20, № 199/6950/19, № 354/1019/19**).

Орган опіки та піклування, служба у справах дітей як учасники справи **приймали участь** у статусі відповідачів (2 справи) та третьої особи (6 справ). Форма участі представника органу опіки та піклування, служби у справах дітей в судовому процесі була наступною:

в суді першої інстанції:

- у 3 справах представник був присутній в судовому засіданні;
- в 1 справі представник подав відзив на позов;

в суді апеляційної інстанції:

- у 3 справах представник був присутній в судовому засіданні;
- у 2 справах в рішенні відсутня інформація про участь в засіданні;
- у 1 справі подано відзив на скаргу;

в суді касаційної інстанції:

- у всіх 4 справах у постановях ВС відсутня інформація про подання відзиву на скаргу та участь представника в засіданні, зазвичай касаційний розгляд здійснюється в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто в письмовому провадженні.

Щодо **врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення** (зазначення про це в рішенні) аналіз судової практики показав наступні результати:

- у 4 рішеннях зазначено про врахування судом висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей при ухваленні рішення;
- у 2 рішеннях зазначено про те що суд не враховує висновок, не погоджується з висновком, вважає необгрунтованим висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей;
- у 6 рішеннях не міститься позиція суду щодо висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей.

У справі № 127/4036/20 в постанові апеляційного суду вказано: «Згідно з висновком від 20.10.2020 Орган опіки та піклування Вінницької міської ради вважає неможливим та таким, що не відповідає інтересам малолітньої ОСОБА_3 поновлення батьківських прав позивача. Такий висновок, хоча і не має для суду заздалегідь встановленої сили, проте цей висновок узгоджується з поясненнями як опікуна дитини, так із іншими доказами, наявними у матеріалах справи. [...] Апеляційний суд погоджується з висновком органу опіки та піклування про недоцільність поновлення ОСОБА_1 у батьківських правах по відношенню до дитини ОСОБА_3, оскільки він є достатньо обґрунтованим, не суперечить встановленим обставинам і відповідає інтересам дитини. [...] Враховуючи наведене, апеляційний суд погоджується з висновком ССД, члени комісії з питань захисту прав дитини якої висловити занепокоєння щодо повторення ситуації невиконанням ОСОБА_1 своїх обов'язків по відношенню до дитини, як це вже неодноразово відбувалось, що було для дитини стресом та негативно впливало на її психологічний стан».

У справі № 755/15903/20 суд першої інстанції зазначив у рішенні: «...орган опіки та піклування надав суду негативний висновок щодо можливості поновлення батьківських прав, і хоча він не має для суду заздалегідь встановленої сили, проте цей висновок узгоджується з поясненнями як опікуна дитини, так і самої дитини, та з іншими доказами, наявними у матеріалах справи».

У справі № 466/5767/18 в постанові апеляційного суду вказано: «Висновок органу опіки та піклування Шевченківської районної адміністрації Львівської міської ради від 14 листопада 2018 (ООП вважає за недоцільне поновлення батьківських прав) до уваги не приймається, оскільки такий висновок має рекомендаційний характер та не є обов'язковим для суду (частини 5, 6 статті 19 СК України)».

4.5.2. Справи про визначення місця проживання дитини

У справах про визначення місця проживання дитини було відібрано та проаналізовано 15 судових рішень у 5 справах, з них:

- 5 рішень судів першої інстанції;
- 5 постанов судів апеляційної інстанції;
- 5 постанов Верховного Суду та одна окрема думка судді ВС.

Щодо кількості, статі та віку дітей стосовно яких розглядалися питання про визначення місця проживання:

- у 2 справах вирішувалося питання про визначення місця проживання однієї дитини – хлопчика;
- у 2 справах вирішувалося питання про визначення місця проживання однієї дитини – дівчинки;
- у 1 справі колишнє подружжя має спільних дітей близнюків хлопчика та дівчинку, в судовому порядку вирішувалося питання про визначення місця проживання сина з батьком. Спільна донька сторін по справі та донька матері від іншого шлюбу проживали з матір'ю (№ 243/787/20);
- у 1 справі вирішувалося питання про визначення місця проживання хлопчика 2008 року народження;
- у 1 справі вирішувалося питання про визначення місця проживання дівчинки 2015 року народження;
- у 3 справах не вбачається рік народження дитини.

У 2 справах позов про визначення місця проживання дитини було подано батьком, у 3 справах первісний позов подали мати, зустрічний – батько.

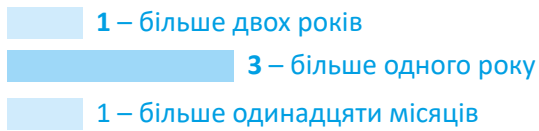
Періоди ухвалення рішень (поквартильно). Із п'ятнадцяти проаналізованих рішень:

- I квартал 2021 року – 1 рішення;
- II квартал 2021 року – 2 рішення;
- III квартал 2021 року – 4 рішення;
- IV квартал 2021 року – 1 рішення;

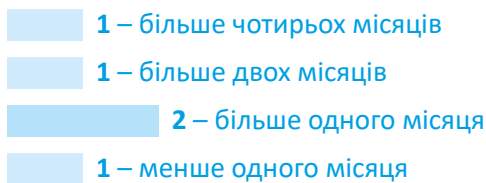
- I квартал 2022 року – 3 рішення;
- II квартал 2022 року – 2 рішення;
- III квартал 2022 року – 1 рішення;
- II квартал 2023 року – 1 рішення.

Строки розгляду справ:

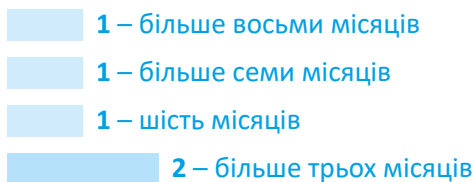
судом першої інстанції:

судом апеляційної інстанції:

судом касаційної інстанції:

Географія проаналізованих рішень:

У всіх 15 судових рішеннях зазначено, що суд приймав рішення з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини. 14 судових рішень в тексті містять посилання на норми міжнародного законодавства та/або на рішення ЄСПЛ.

У 2 справах в судових рішеннях не вказано чи з'ясовував суд думку дитини в судовому засіданні, у 3 справах в рішеннях зазначено про участь дитини в судовому засіданні та з'ясування її думки судом. У одній із трьох справ, в яких суд з'ясував думку дитини в засіданні, суди ухвалили рішення всупереч думки дитини (**№ 274/576/20**).

Аналіз судової практики у даній категорії справ показав, що у 4 справах **дитина виявила бажання проживати з батьком**.

Щодо вирішення питання у досудовому порядку, орган опіки та піклування вирішував питання визначення місця проживання дитини до подання позову лише у одній справі. У 3 справах в рішеннях не вказано чи вирішувалося питання про визначення місця проживання дитини до звернення до суду іншим компетентним органом. У одній справі батьки мали домовленість щодо визначення місця проживання дитини при підготовці документів для розірвання шлюбу.

Участі психолога у справі була забезпечена у різні способи:

- у 2 справах не вказано чи був залучений психолог в будь-якій формі;
- у 3 справах психолога допитано як свідка в судовому засіданні;
- у 2 справах із текстів рішень вбачається, що матеріали справи містять наступні документи: результати дослідження та аналізу особистої прихильності, ставлення дитини до батьків; психолого-педагогічну характеристику дитини; первинний психологічний висновок, Висновок кандидата психологічних наук на базі «Зеленої кімнати» Шевченківського УП ГУНП у м.Києві від 07.08.2020 року (висновок надавався у зв'язку зі зверненням батька щодо вчинення насильства відносно доньки з боку матері); довідка практичного психолога гімназії;
- у 1 справі (**№ 274/576/20**) органом опіки та піклування запрошено психолога Комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» під час підготовки висновку, для з'ясування думки дитини щодо визначення її місця проживання.

Орган опіки та піклування, служба у справах дітей приймали участь у розгляді справ даної категорії, як треті особи у всіх п'яти справах. **Форма участі представника/представників органу опіки та піклування, служби у справах дітей** в судовому процесі була наступною:

в суді першої інстанції:

- у 2 справах в засіданні був присутній представник;
- у 2 справах в засіданні був присутній представник однієї служби у справах дітей/органу опіки та піклування, представники іншої служби у справах дітей/органу опіки та піклування подали клопотання/заяви про розгляд справи за їх відсутності;
- у 1 справі не зазначено в рішенні щодо присутності представника в засіданні;

в суді апеляційної інстанції:

- у 2 справах не зазначено в рішенні щодо присутності представника в засіданні;
- у 3 справах в постановках вказано, що представник не з'явився, заяви не подав, причини неявки суду невідомі;

в суді касаційної інстанції:

- у всіх 5 справах в постановках ВС не вказано про участь представника в будь-якій формі.

Щодо врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення (зазначення про це в рішенні):

- у 2 рішеннях зазначено про врахування судом висновку органу опіки та піклування/служби у справах дітей при ухваленні рішення;
- у 5 рішеннях зазначено про те що суд не враховує висновок, не погоджується з висновком, вважає необґрунтованим чи немотивованим висновок органу опіки та піклування/служби у справах дітей;
- у 7 судових рішеннях суди посилалися на висновок органу опіки та піклування як на один із доказів;
- у 1 справі (**№ 274/576/20**) в матеріалах міститься два висновки. Суд першої інстанції погодився з висновком, суд апеляційної інстанції з іншим висновком – не погодився.

4.5.3 Справи про визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною, в т. ч. усунення перешкод у спілкуванні з дитиною

У справах про **визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною, у т.ч. усунення перешкод у спілкуванні з дитиною** було відібрано та проаналізовано 6 судових рішень у 2 справах, з них:

- 2 рішення судів першої інстанції;
- 2 постанови судів апеляційної інстанції;
- 2 постанови Верховного Суду.

У одній справі вирішувалося питання щодо однієї дитини – хлопчика, у другій справі вирішувалося питання щодо однієї дитини – дівчинки. Із судових рішень у обох справах не вбачається рік народження дитини. У другій справі позов усунення перешкод у спілкуванні та вихованні дитини, встановлення графіку спілкування було подано батьком. У другій справі первісний позов подала мати (просила встановити батьку для участі у вихованні та спілкуванні з малолітньою донькою способи участі), зустрічний позов подав батько (просив зобов'язати матір дитини не чинити йому перешкоди у спілкуванні та побаченні з дочкою, визначивши спосіб його участі у вихованні дочки, встановивши йому систематичні побачення, можливість спільного відпочинку та відвідування донькою за місцем його проживання).

Періоди ухвалення рішень (поквартально). Із шести проаналізованих рішень:

- II квартал 2022 року – 2 рішення;
- III квартал 2022 року – 1 рішення;
- IV квартал 2022 року – 1 рішення;
- I квартал 2023 року – 2 рішення;
- II квартал 2023 року – 1 рішення.

Строки розгляду справ:

судом першої інстанції:

- 1 – більше шести місяців
- 1 – більше дев'яти місяців

судом апеляційної інстанції:

- 1 – більше двох місяців
- 1 – більше трьох місяців

судом касаційної інстанції:

- 2 – більше чотирьох місяців

Географія проаналізованих рішень:

У всіх 6 судових рішеннях зазначено, що суд приймав рішення з урахуванням **принципу найкращих інтересів дитини**. 5 судових рішень в тексті містять посилання на норми міжнародного законодавства та/або на рішення ЄСПЛ. У справі **№ 337/4565/21** в рішенні зазначено: «... Суд вирішив, що найкращим інтересам малолітнього ОСОБА_3 буде визначення такого порядку спілкування із батьком, за якого буде дотримана рівновага, яка дозволить дитині підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками».

У обох справах в рішеннях зазначено про **участь дитини** в судовому засіданні та з'ясування її думки судом. З рішень в обох справах вбачається, що суди заслухали **думку дитини** та врахували її при вирішенні справи.

У одній справі (**№337/4565/21**) в рішенні зазначено: «У судовому засіданні було задоволено клопотання представників сторін ... про участь у судовому засіданні при опитуванні малолітньої дитини практичного психолога відділу соціальної роботи по Хортицькому району ОСОБА_5 та завідувачої кафедри психології Запорізького національного університету, доцента, ОСОБА_6».

З текстів рішень вбачається, що матеріали справи містять: 1) психологічну характеристику психоемоційного стану дитини та сімейних відносин та; 2) довідку про психодіагностичне обстеження учениці.

Органи опіки та піклування, служби у справах дітей приймали участь у справі у статусі третьої особи у обох справах. Щодо **форма участі представника/представників органу опіки та піклування, служби у справах дітей** в судовому процесі:

в суді першої інстанції:

- в обох справах в засіданні був присутній представник;

в суді апеляційної інстанції:

- у одній справі не зазначено в рішенні щодо присутності представника у засіданні;
- у одній справі в постановках зазначено, що представник не з'явився, зави не подав, причини неявки суду невідомі;

в суді касаційної інстанції :

- в обох справах в постановках ВС не вказано про участь представника в будь-якій формі.

Щодо **врахування судом висновку органу опіки та піклування** при ухваленні рішення, у 6 судових рішеннях в обох справах суди посилаються на висновок органу опіки та піклування як на один із доказів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Розуміння та оцінка принципу найкращих інтересів дитини:

1. У цілому представники органів опіки та піклування, служб у справах дітей, судді розуміють, що рішення мають прийматися у найкращих інтересах дитини, водночас, на практиці виявляється досить непростим завданням визначити критерії прийняття таких рішень та надати оцінку всім елементам, що входять до принципу найкращих інтересів дитини.
2. Під час оцінювання найкращих інтересів дитини елементи принципу найкращих інтересів дитини не оцінюються комплексно. На думку респондентів, оцінка врахування думки дитини, забезпечення піклування, захисту та безпеки дитини відбувається у 88,7%, оцінка збереження сімейного оточення та підтримання відносин (водночас, не за будь-яку ціну) відбувається у 69,8%, оцінка забезпечення права дитини на здоров'я відбувається у 62,3%, оцінка індивідуального стану дитини та права дитини на освіту відбувається у 56,6%, вразливість стану дитини оцінюється у 39,6%.
3. Рішення в інтересах дитини не завжди містять мотивацію щодо елементів, які входять до принципу найкращих інтересів дитини, зокрема це продемонстрували судові рішення, які аналізувались. Суд декларативно зазначає «... з урахуванням найкращих інтересів дитини ...», «... що відповідає найкращим інтересам дитини ...», водночас належна мотивація та обґрунтування відповідності судового рішення найкращим інтересам дитини – відсутня.

Строки розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю:

4. У справах про забезпечення права дитини на сім'ю, найбільш швидко розглядаються справи, що стосуються усиновлення. Дещо довше розглядаються справи про скасування усиновлення, позбавлення батьківських прав (в середньому, з числа проаналізованих, такі справи розглядалися 8 місяців) та найдовше – справи про поновлення батьківських прав (мінімальний строк розгляду такої справи з числа проаналізованих становив 9 місяців), визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини.
5. Водночас, респонденти опитування вказали, що в окремих випадках справи про усиновлення розглядалися до року і більше (9,4% та 3,8% відповідно). На думку експертів та також учасників фокус-груп, однією з причин переносу та, відповідно, затягування розгляду справ з усиновлення є наявність інституту присяжних у таких справах. Зокрема, у разі неявки одного з присяжних на судове засідання, воно відбуватися не може.
6. На практиці виникають проблеми із збором доказів у справах про позбавлення батьківських прав. Це призводить до затягування строків розгляду таких справ та перешкоджає прийняттю рішення у найкращих інтересах дитини, а дитина увесь час продовжує жити у невідповідних умовах, що часто загрожує її здоров'ю та життю.
7. Серед найбільш розповсюджених причин затримок у розгляд справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, респонденти відмітили: перевантаження судової системи (справ більше, ніж судді можуть розглянути), повномасштабне вторгнення та його наслідки (відсутність світла, повітряні тривоги, сторони по справі виїхали за кордон тощо), процесуальну поведінку сторін. Таку причину, як «перевантажена судова система (справ більше, ніж судді можуть розглянути)», респонденти відмітили найбільше.
8. Під час фокус-групових дискусій судді так само відмітили, що відсутність спеціалізації суддів заважає оперативно та достатньою мірою розглядати справи, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю.

Участь дитини у судовому розгляді цивільних справ, що її стосуються, та під час судового розгляду:

9. Думка дитини при розгляді питань, що її стосуються, запитується не завжди. Відповідно до результатів опитування, 71,7% відповіли, що вони запитують думку дитини під час здійснення професійної діяльності в ситуаціях, які пов'язані з набуттям, оспоруванням чи реалізацією прав та інтересів дитини, в

тому числі, права на сім'ю. 28,3% відповіли, що роблять це не завжди і це залежить від обставин справи. Водночас, аналіз судових рішень демонструє не таку втішну ситуацію: дитину в суді було опитано як свідка у 4% проаналізованих справ, суд заслухав думку дитини в судовому засіданні у 27% справ та у 69% справ в судових рішеннях відсутня інформація про участь дитини.

10. Вік, з якого запитується думка дитини, за результатами опитування, наступний: менше трьох років – 1,9%; 3-5 років – 15,1%; 6-10 років – 67,9%; 10-14 років – 54,7%; 15-16 років – 35,8%; 17-18 років – 35,8%.
11. Ряд експертів під час глибинних інтерв'ю вказали, що є велика різниця між «запитати» думку дитини та «вивчити» думку дитини, тому є потреба у зміні підходів до з'ясування думки дитини. Відсутність єдиної практики щодо способу з'ясування думки дитини призводить до того, що у кожній територіальній громаді, у кожного фахівця є свої підходи щодо цього питання.
12. Ряд експертів під час глибинних інтерв'ю звернули увагу на необхідність зміни підходів, вказавши, що при вирішенні спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини, участі у її вихованні, є необхідність у з'ясуванні не лише прихильності дитини до одного з батьків, а й особливостей задоволення потреб дитини кожним із батьків.
13. Практика заслуховування думки дитини є різною, оскільки це питання чітко не регламентовано законодавством. Діти по-різному висловлюють свою думку, у залежності від ситуації, про що вказали 54,7% респондентів. 41,5% відповіли, що дитина висловлює свою думку особисто, і тільки 3,8% надали відповідь, що дитина висловлює свою думку через психолога.
14. Процедура заслуховування думки дитини на комісії з питань захисту прав дитини є стресовою для дитини про що відмітили учасники фокус-груп з числа представників органів опіки та піклування.
15. На думку респондентів, часто залишаються поза увагою суб'єктів захисту прав дитини умови проведення опитування дитини, що значною мірою впливають на психологічний стан дитини та її здатність висловити свою думку, а саме: процедура проведення опитування; місце проведення; особи, присутні під час опитування; наявність підготовки дитини до опитування.
16. Відсутність стандартизованого протоколу оцінювання висловлення думки дитини призводить до формування різної практики заслуховування думки дитини, що не відповідає інтересам дитини.
17. На практиці приділяється недостатньо уваги оцінці конфлікту інтересів дитини та її законних представників. Відсутність критеріїв оцінювання дій законного представника у відповідності до найкращих інтересів дитини, щоб виявляти ситуації конфлікту інтересів між законним представником та інтересами дитини, можуть призводити до невжиття своєчасних заходів щодо захисту дитини. Результати опитування продемонстрували, що відсутній єдиний алгоритм дій з боку уповноважених суб'єктів у випадках, якщо законний представник діє не в найкращих інтересах дитини.
18. Питанню роз'яснення дитині її прав так само приділяється недостатня увага. Під час фокус-групових дискусій, представники з числа органів опіки та піклування відмітили, що роз'яснення прав дитини на комісії з питань захисту прав дитини не проводиться, оскільки це не регламентовано законодавством.
19. Процедура роз'яснення прав дитини у суді є різною. Якщо дитина виступає не як сторона у справі, вона не має певного статусу, фактично заслуховується її думка, і процесуальним законодавством не закріплено, які права має дитина у цій ситуації.
20. Під час глибинних інтерв'ю, ряд експертів висловили думку, що у більшості випадків інтер'єр суду є не дружнім щодо дитини: відсутні спеціалізовані зали судових засідань, кімнати очікування.
21. Думка дитини враховується не завжди. За результатами опитування, 64,2% респондентів відповіли, що думка дитини враховується, 35,8% відповіли, що думка дитини враховується не завжди, це залежить від обставин справи. 79,2% зазначили, що думка дитини враховується шляхом аналізу самих слів дитини, виходячи з її найкращих інтересів, 17% відповіли, що враховують слова дитини автентично (як вона їх проговорила), 3,8% вказали, що слова дитини трактуються представником на власний розсуд.
22. Якщо дитина під час заслуховування думки дитини починає плакати, у переважній більшості, респонденти дослідження зазначили про те, що вони зупиняють процес опитування, однак частина

респондентів зазначили, що після заспокоєння дитини вони продовжували опитування, що можна розцінити як таке, що не є в найкращих інтересах дитини. Виявлені результати свідчать про недостатню обізнаність фахівців щодо способів та механізмів забезпечення найкращих інтересів дитини, відсутність чіткого алгоритму дій у таких випадках.

23. Більшою мірою, на думку респондентів, які взяли участь в опитуванні, воєнний стан не вплинув на сам процес заслуховування та врахування думки дитини при прийнятті рішень в ситуаціях/питаннях, що пов'язані з реалізацією права дитини на сім'ю, про це вказали 64,2%. Водночас, 28,3% зазначили, що вплив мав місце. Серед основних факторів впливу респонденти вказали на організаційні та кадрові ускладнення, психологічний стан дитини.

Залучення психолога під час заслуховування думки дитини:

24. Безпосередня участь психолога у цивільних провадженнях, зокрема і тих, що стосуються права дитини на сім'ю, сьогодні на законодавчому рівні не регламентована та не закріплена як обов'язкова. Психолог, якого можуть на сьогодні залучати до цивільних проваджень за участі дітей, не має процесуального статусу, його права та обов'язки не визначені.
25. В цивільному процесі відсутні рекомендовані методики заслуховування думки дитини з залученням психолога, хоч є чіткий правовий висновок ВС «... під час визначення місця проживання малолітньої дитини, зважаючи на вікову категорію дитини, бесіду з останньою має проводити психолог, головним завданням якого є встановлення дійсного психоемоційного стану дитини, визначення інтересів дитини та отримання думки щодо бажання дитини проживати з одним із батьків» (справа № 755/17672/17, Постанова від 24.02.2021 року).
26. Водночас, 96,2% респондентів під час опитування вказали, що участь психолога є доцільною, і лише 3,8% надали негативну відповідь. Про доцільність залучення психолога у ситуаціях, стресових для дитини та задля мінімізації її травмування у ході судового розгляду, так само зазначили експерти під час глибоких інтерв'ю та фокус-груп.
27. Під час опитування респонденти навели приклади наступних ситуацій, коли залучення психолога є доцільним:
- забезпечення підтримки дитині у стресових ситуаціях, потреба у встановленні дружнього контакту з дитиною;
 - забезпечення неупередженості та об'єктивності під час з'ясування думки дитини;
 - необхідність застосування спеціальних знань, брак навичок у спеціалістів для з'ясування думки дитини, зокрема у дітей окремих категорій (діти певного віку, діти з інвалідністю тощо).
28. Водночас, на практиці психолога не часто долучають до розгляду питань за участі дитини. Про тенденції щодо неактивного безпосереднього залучення психолога у цивільних справах, що стосуються права дитини на сім'ю, свідчить і аналіз судової практики.
29. Пошук залученого психолога покладається на орган опіки та піклування, про що вказали 52,8% респондентів. 41,5% вказали, що це робить суд, 34% зазначили, що пошук та залучення психолога покладається на обох батьків та 20,8% зазначили, що пошук здійснює той з батьків, з ким проживає дитина.
30. На думку опитаних експертів, нерегламентоване залучення психолога та залучення психолога батьками, що є сторонами провадження та, фактично, сторонами сімейного спору щодо дитини, призводить до дій не в інтересах дитини. На практиці непоодинокими є випадки, коли з дітьми працюють різні психологи та далеко не один раз, на думку дитини відбувається вплив, дитина виступає певним заручником стосунків між батьками, а залучення психолога може стати інструментом маніпуляції в руках одного з батьків.
31. Більшість респондентів під час опитування зазначила про залучення психолога з мережі центрів соціальних служб. Водночас, на думку опитаних експертів під час глибоких інтерв'ю, психологи центрів соціальних служб не мають повноважень долучатися до таких проваджень та не проходять спеціальної підготовки з цих питань.

32. Деякі експерти під час глибинних інтерв'ю висловили думку про доцільність створення спеціалізованих центрів у регіонах, за прикладом «Київського міського центру дитини», де кваліфіковані психологи зможуть долучитись до процесу з'ясування думки дитини, підготовки необхідних документів.
33. 11,3% респондентів під час опитування відповіли, що кваліфікацію психолога, якого долучають, не перевіряють, тоді як 88,7% вказали, що вони здійснюють перевірку документів, що засвідчують кваліфікацію психолога. Водночас, кожен здійснює перевірку кваліфікації психолога на власне бачення, оскільки стандартизованої процедури такої перевірки наразі немає. Жоден з респондентів не зазначив, що важливим є попередній досвід участі психолога у цивільних справах, зокрема таких, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю, а також розуміння психологом засад правосуддя, дружнього до дитини, опитування дитини у ситуації спору між батьками тощо.
34. Під час глибинних інтерв'ю експерти з числа суддів зазначали, що однією з перепон залучення психолога до цивільного провадження за участі дитини, є, на практиці, відсутність розуміння психологом специфіки судового цивільного провадження та його ролі у ньому, отож, долучення такого психолога вважається недоцільним.
35. 20,8% респондентів дослідження зазначили, що під час опитування дитини питання їй ставляться через залученого психолога, тоді як 79,2% вказали, що питання дитині ставить суддя, представник органу опіки та піклування, сторони самостійно, тобто участь психолога, фактично, обмежується лише його присутністю.
36. 60,4% респондентів під час опитування зазначили, що батьки не присутні при опитуванні дитини, а можуть бути присутні їх адвокати, 39,6% – вказали, що батьки присутні, мають можливість все бачити і чути, що говорить дитина.
37. 81,1% респондентів вказали, що воєнний стан, фактично, не вплинув на залучення психолога в ситуаціях/питаннях, що пов'язані з реалізацією права дитини на сім'ю, 18,9% опитаних зазначили, що вплив мав місце, а саме: складніше стало знайти кваліфікованого психолога; психологів центру соціальних служб недостатньо для індивідуальної роботи з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, потреба у психологах велика завжди; важко залучити психолога (вони у більшості своїй є жінками й виїхали за кордон); збої у нормальному режимі роботи, особливо на початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.
38. У цілому, долучення характеристик та висновків психологів до матеріалів справи є досить поширеним досвідом. Водночас, під час глибинних інтерв'ю та фокус-груп експерти відмітили, що відсутня єдина практика підготовки залученими психологами професійних висновків. Будь-яких вимог, роз'яснень чи то рекомендацій щодо форми складання таких висновків – немає.

Участь адвоката в інтересах дитини:

39. 66% респондентів під час опитування зазначили, що дитині потрібен адвокат, який діє в інтересах дитини у цивільних провадженнях, тоді як 34% не вбачають такої необхідності.
40. Результати опитування показали, що у справах про усиновлення дитини (включаючи внутрішньо сімейне усиновлення та усиновлення статусних дітей) у 49,1% справ адвокат залучався як представник/ця усиновлювача, а у 47,2% справ адвокат в інтересах дитини не залучався. У 1,9% справ адвокат долучався в інтересах дитини з числа адвокатів системи БПД, так само у 1,9% справ долучався приватний адвокат в інтересах дитини.
41. У справах про скасування усиновлення дитини (включаючи справи з зустрічним позовом про позбавлення батьківських прав батьків, які усиновили дитину) у 50,9% справ адвокат в інтересах дитини не залучався, а у 43,4% залучався як представник/ця усиновлювача. У 5,7% справ долучався приватний адвокат в інтересах дитини.
42. У справах про поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини та участь одного з батьків у вихованні дитини у 60,4% справ адвокат залучався як представник/ця батьків дитини, у 32,1% – адвокат не залучається зовсім. У 3,8% – долучався адвокат в інтересах дитини з числа адвокатів системи БПД, так само у 3,8% – долучався приватний адвокат в інтересах дитини.

43. Аналіз судової практики так само продемонстрував, що адвокат в інтересах дитини долучається вкрай рідко, фактично дитина не представлена у справах, що пов'язані із забезпечення права дитини на сім'ю, кваліфікованою юридичною допомогою.
44. У цілому, чинним ЦПК України не передбачено обов'язкове залучення адвоката в інтересах дитини в рамках цивільних проваджень, ані коли дитина має певний процесуальний статус у справі, ані коли вона процесуального права не має і її думка тільки заслуховується.

Участь і роль органів опіки та піклування, служб у справах дітей під час розгляду судом цивільних спорів, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю:

45. Більшість експертів під час глибинних інтерв'ю та фокус-груп відмітили великий вплив органів опіки та піклування на справи, що пов'язані із захистом прав дитини.
46. Водночас, участь представників органів опіки та піклування часто є формальною, а в деяких випадках – зазначається про неналежну якість матеріалів, що подаються органами опіки та піклування.
47. На думку експертів, з якими проводились глибинні інтерв'ю та фокус-групи, проблемними питаннями, що перешкоджають належній реалізації органами опіки та піклування своєї ролі у розгляді судами справ, що торкаються прав та інтересів дитини, є наступні:
- відсутність у працівників органів опіки та піклування знань, необхідних для підготовки позовів та участі у судових засіданнях. Особливо гостро проблема відсутності підготовлених фахівців, зокрема спеціалістів з юридичною освітою, постає у сільських та селищних територіальних громадах;
 - недоукомплектованість служб у справах дітей та відсутність фахівців, які необхідні для об'єктивного прийняття рішень органом опіки та піклування;
 - відсутність у штаті служб у справах дітей посад юристів/адвокатів;
 - труднощі, пов'язані з виконанням органами опіки та піклування повноважень щодо здійснення контролю за виконанням власних рішень.
48. Більшість повноважень, які закріплені за органами опіки та піклування, фактично виконуються представниками служби у справах дітей. Водночас, у роботі служби у справах дітей є певні прогалини: не-укомплектованість кадрів, відсутність фахівців із юридичною освітою. Представники служб у справах дітей часто не мають юридичної та психологічної освіти, а заходів щодо підвищення їх кваліфікації не вживається достатньо.
49. Результати опитування засвідчили, що у справах про скасування усиновлення/позбавлення батьківських прав органом опіки та піклування не достатньо приділяється увага питанням забезпечення житлових і майнових прав дитини в її найкращих інтересах.
50. Аналіз судової практики у справах про скасування усиновлення, позбавлення/поновлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною засвідчив, що на практиці представники органів опіки та піклування не завжди беруть участь у судовому засіданні, хоча їх участь є обов'язковою відповідно до ч. 4 ст. 19 СК України. Так само аналіз судової практики показав, що участь органу опіки та піклування досить часто є формальною та обмежується поданням до суду письмового висновку про розв'язання спору.
51. Аналіз судових рішень засвідчив, що у переважній більшості випадків, суд бере до уваги висновки органу опіки та піклування та посилається на нього при прийнятті рішення у справі. На поширеність практики врахування судом висновку органу опіки та піклування при ухваленні рішення, а в більшості випадків – дублювання такого висновку у судовому рішенні, також вказали експерти під час проведення глибинних інтерв'ю. Водночас, непоодинокими є випадки, коли суд не погоджується з висновком органу опіки та піклування, вважаючи його недостатньо обґрунтованим і таким, що суперечить інтересам дитини.
52. В окремих рішеннях суд звертає увагу на неналежну якість поданих органами опіки та піклування матеріалів і відсутність інформації про заходи, вжиті органом опіки та піклування в межах наданих повноважень.

53. Під час глибинних інтерв'ю експерти звернули увагу на необхідності розробки чітких критеріїв щодо підготовки висновку органами опіки та піклування.
54. В ході глибинних інтерв'ю експерти вказали на необхідність перегляду повноважень органів опіки та піклування для усунення дублювання функцій органів опіки та піклування і суду. Зокрема, висловлювалися пропозиції про доцільність позбавлення органу опіки та піклування повноваження приймати рішення у сімейних спорах, що стосуються прав та інтересів дитини, та залишення за цим органом питання участі у розгляді таких справ судом.
55. Проблемним є питання підготовки та підвищення кваліфікації представників органів опіки та піклування, служб у справах дітей. Відсутній системний підхід щодо забезпечення належного фахового рівня працівників служб у справах дітей.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики:

- провести комітетські слухання про становище дітей та забезпечення права дитини на сім'ю, зокрема в умовах воєнного стану в Україні.

Кабінету Міністрів України:

- розробити та подати на розгляд до Верховної Ради України проєкт закону щодо внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення спеціалізації суддів, які розглядатимуть справи, пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю;
- розробити та подати на розгляд до Верховної Ради України проєкт закону щодо внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо:
 - процедури заслуховування думки дитини з питань, що стосуються дитини, незалежно від того, чи має вона процесуальний статус у провадженні, з урахуванням віку, з якого дитина здатна висловити свою думку, та рівня її розвитку;
 - процедури роз'яснення прав дитини, яка бере участь у цивільному провадженні без визначеного статусу у справі;
 - процесуального статусу психолога, якого залучає суд у справі, обсягу його прав та обов'язків;
 - виключення усиновлення з переліку справ, до розгляду яких залучаються присяжні.
- розробити та подати на розгляд до Верховної Ради України проєкт закону щодо внесення змін до законодавчих актів з метою усунення дублювання функцій органів опіки та піклування та суду у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, **зокрема стосовно розв'язання спорів між батьками щодо виховання дитини.**

Міністерству соціальної політики України (із залученням інших органів і установ):

- розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України проєкт нормативно-правового акта щодо врегулювання:
 - процедури заслуховування думки дитини з питань, що торкаються її прав та інтересів, з урахуванням віку дитини та рівня її розвитку;
 - підходів щодо визначення здатності дитини висловлювати свою думку;
 - процедури роз'яснення дитині її прав, у тому числі під час заслуховування думки дитини;
 - механізмів залучення психолога до процесу заслуховування думки дитини, визначення його ролі та повноважень, критеріїв щодо кваліфікації, вимог до оформлення висновку за результатами взаємодії з дитиною;
- опрацювати можливість розробки та затвердження стандартизованого протоколу опитування дитини з питань, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, та стандартизованого протоколу оцінювання висловленої думки дитини для органів опіки та піклування, служби у справах дітей;
- опрацювати можливість розробки форми висновку/висновків психолога за результатами роботи з дитиною щодо різних питань, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю;
- опрацювати можливість розробки критеріїв оцінювання наявності конфлікту інтересів між дитиною та її законним представником при вирішенні питань, що торкаються прав та інтересів дитини, органами опіки та піклування, службами у справах дітей, а також врегулювання механізму представництва інтересів дитини у цивільних справах іншими особами, у тому числі посадовими особами органу опіки та піклування, у разі встановлення відповідного конфлікту інтересів;

- опрацювати спільно з Міністерством освіти і науки України питання внесення змін до кваліфікаційної характеристики практичного психолога (психолога) щодо розширення повноважень психолога та його залучення до вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю (з'ясування думки дитини, складання висновку за результатами проведеної з дитиною бесіди тощо);
- опрацювати доцільність та можливості створення спеціалізованих служб (відділень) (при службі у справах дітей центрів в громадах, за прикладом «Київського міського центру дитини», де у штаті передбачені психологи, які зможуть долучитись до процесу з'ясування думки дитини, підготовки необхідних документів тощо);
- опрацювати питання щодо доцільності внесення змін до статті 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» щодо обов'язкового введення до штатного розпису служби у справах дітей посади юрисконсульта, психолога;
- розробити методичні рекомендації для представників органів опіки та піклування, служб у справах дітей щодо їх ролі та участі у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, збору інформації та оформлення відповідних документів;
- вивчити та проаналізувати практику оформлення посадовими особами органів опіки та піклування матеріалів про адміністративні правопорушення відповідно до частин п'ятої, шостої статті 184, статті 188⁵⁰ Кодексу України про адміністративні правопорушення, з метою напрацювання відповідних рекомендацій;
- вивчити питання та розглянути можливість напрацювання алгоритму дій для захисту прав та найкращих інтересів дитини у ситуації, коли батьки-усиновлювачі подають позов про скасування усиновлення та повертають дитину, фактично відмовляючись від неї, недопущення влаштування дитини до інституційного закладу та її подальшого травмування.

Національній соціальній сервісній службі України (у разі передання своїх повноважень Державній службі України у справах дітей – новоствореному органу):

- розробити та подати на затвердження Міністерству соціальної політики навчальний курс/курси (у т. ч. онлайн) та методичні рекомендації для працівників органів опіки та піклування, служб у справах дітей, які б включали такі теми:
 - оцінка найкращих інтересів дитини у цивільних провадженнях, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю, з урахуванням зокрема Зауважень загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги найкращому забезпеченню її інтересів;
 - вивчення думки дитини з питань, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю, з урахуванням дружніх до дитини підходів, зокрема методики «Зелена кімната», у відповідності до віку, з якого дитина здатна висловити свою думку, у т.ч. напрацювання навички інтерв'ювання дитини;
 - заслуховування думки дитини, з урахуванням зокрема Зауважень загального порядку № 12 «Право дитини бути заслуханою»;
 - розуміння психологом специфіки судового цивільного провадження та ролі психолога у ньому;
- забезпечити систематичне підвищення кваліфікації для працівників органів опіки та піклування, служб у справах дітей щодо їх ролі та участі у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, як на етапі підготовки справи до судового розгляду, так і під час судового розгляду справи;
- підготувати методичні рекомендації для органів опіки та піклування, з урахуванням найкращих практик, щодо прийняття рішень в інтересах дитини (в т.ч. вивчення умов виховання та проживання дитини, заслуховування думки дитини, складання висновку тощо), з дотриманням наступних принципів: найкращих інтересів дитини; забезпечення ефективної участі дитини при прийнятті рішення щодо неї; належної мотивації та обґрунтування рішення; міжвідомчої взаємодії та взаємного інформування з усіх питань, що стосуються дитини;

- опрацювати можливість запровадження обліку інформації про виконання органами опіки та піклування повноважень щодо врегулювання спорів між батьками з питань виховання дитини та визначення місця проживання дитини, за для подальшого аналізу ефективності виконання таких повноважень, основних тенденцій стосовно вирішення таких спорів, визначення навантаження, проведення порівняльного аналізу навантаження на суди й органи опіки та піклування щодо вирішення сімейних спорів, які стосуються прав та інтересів дитини.

Міністерству юстиції України:

- опрацювати спільно з Міністерством фінансів України можливість розроблення механізмів залучення та виділення коштів на обладнання в судах спеціалізованих залів судових засідань, які будуть дружніми до дитини (інтер'єр, меблі, обстановка відповідно до потреб дитини), а так само місць очікування, де дитина може перебувати у безпечному просторі до початку судового засідання.

Верховному Суду:

- узагальнити судову практику у справах, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, у т.ч. визначення принципу найкращих інтересів дитини та підходів до визначення його елементів у справах даної категорії, проводити роботу по формуванню єдності судової практики щодо визначення змісту принципу якнайкращих інтересів дитини.

Державній судовій адміністрації України:

- опрацювати можливість перегляду підходів у роботі апарату суддів з метою вирішення питання укомплектованості судів секретарями та помічниками суддів, що покращить стан розгляду суддями справ;
- опрацювати можливість перегляду ведення статистичної звітності цивільних проваджень щодо розгляду справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю (що включатиме ведення статистичної інформації, яку не вдалось отримати в межах дослідження, оскільки вона не публікується ДСА України).

Раді суддів:

- рекомендувати судам визначати пріоритетність розгляду справ, що стосуються права дитини на сім'ю;
- опрацювати можливість запровадження спеціалізації суддів, які розглядатимуть справи, пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю;
- опрацювати можливість перегляду підходів у роботі суддів з метою вирішення проблематики щодо перенавантаження судової системи, що впливає на строки розгляду суддями справ, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю.

Національній школі суддів України:

- розробити навчальний курс (у т.ч. онлайн) та методичні рекомендації для суддів та кандидатів на посади суддів щодо розгляду цивільних проваджень, пов'язаних із забезпеченням права дитини на сім'ю, які б включали у себе окремі теми:
 - оцінка найкращих інтересів дитини (у т.ч. рекомендації щодо належної мотивації та обґрунтування найкращих інтересів дитини у судових рішеннях), з урахуванням зокрема Зауважень загального порядку № 14 (2013) про право дитини на приділення першочергової уваги найкращому забезпеченню її інтересів;
 - заслуховування думки дитини, з урахуванням зокрема Зауважень загального порядку № 12 «Право дитини бути заслуханою», у тому числі напрацювання навчики інтерв'ювання дитини;
 - міждисциплінарна взаємодія з різними суб'єктами забезпечення прав дитини у питаннях, що стосуються права дитини на сім'ю.

Координаційному центру з надання правничої допомоги:

- розробити навчальний курс/курси (у т.ч. онлайн) та методичні рекомендації для адвокатів, які залучаються через систему безоплатної вторинної правничої допомоги щодо здійснення представництва прав та інтересів дитини у справах, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю.

Міжвідомчій координаційній раді з питань правосуддя щодо неповнолітніх:

- вивчити існуючий досвід запровадження елементів сімейної спеціалізації суддів в Україні, а також практик та норм Європейського Союзу, які стосуються пріоритетності розгляду справ щодо дітей у суді, підготувати концепцію розгортання сімейної спеціалізації суддів в Україні;
- провести дослідження щодо доцільності та можливостей створення Реєстру психологів, які будуть долучатись до цивільних проваджень за участі дитини, або розширення пілотного проєкту щодо Реєстру психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб, у контексті долучення психологів так само до цивільних справ;
- вивчити питання розширення моделі «Барнахус» щодо забезпечення прав дитини у цивільних провадженнях;
- провести дослідження щодо практики виконання закріплених законодавством повноважень за органами опіки та піклування та службою у справах дітей на предмет того, які із закріплених за кожним з органів повноважень фактично реалізуються на практиці, з метою підготовки рекомендацій до чинного законодавства та покращення роботи відповідних органів на місцях;
- дослідити питання доцільності обов'язкового залучення адвоката в деяких категоріях справ, що пов'язані із забезпеченням права дитини на сім'ю (наприклад, щодо скасування усиновлення тощо), для здійснення представництва інтересів дитини у цих справах.

Місцевим державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування:

- забезпечити укомплектування служб у справах дітей відповідно до норм статті 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», передбачити у штаті служби у справах дітей посаду юрисконсульта;
- сприяти зміцненню спроможності територіальної громади забезпечувати право дитини на сім'ю шляхом розвитку мережі надавачів соціальних послуг з відповідними фахівцями, зокрема психологами, для надання підтримки сім'ям з дітьми, залучення психолога до процесу з'ясування думки дитини, підготовки необхідних документів для захисту прав та найкращих інтересів дитини у цивільних провадженнях.

Додаток 1.

QR-КОД: ПОСИЛАННЯ НА ТАБЛИЦІ АНАЛІЗУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Таблиця 1. Вибірка судових рішень за період з 01.01.2021 по 01.05.2023:

Таблиця 2. Аналіз судової практики щодо справ про усиновлення, про скасування усиновлення, про визнання усиновлення недійсним, про позбавлення батьківських прав, про поновлення батьківських прав за період з 01.01.2021 по 01.05.2023:

Таблиця 3. Вибірка та аналіз судової практики щодо справ про визначення місця проживання дитини, визначення способів участі у вихованні, спілкуванні з дитиною, у т.ч. усунення перешкод у спілкуванні з дитиною:

Додаток 2.

АКТУАЛЬНА СТАТИСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ З ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю

2.1. Статистична інформація Державної судової адміністрації щодо розгляду справ позовного провадження, що стосуються прав та інтересів дитини:

2.2. Таблиця 1. Інформація Національної соціальної сервісної служби України щодо усиновлення

Рік	Кількісні показники щодо сімей, які перебувають на обліку кандидатів в усиновлювачі		Кількість усиновлених дітей				Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені
			дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування		дітей одним із подружжя (внутрішнє усиновлення)		
	Громадяни України	Іноземні громадяни	Громадяни України	Іноземні громадяни	Громадяни України	Іноземні громадяни	
2020 рік	1178	182	992	247	717	8	17135
2021 рік	1079	201	1082	272	787	9	16791
2022 рік	1274	34	643	109	966	9	14837
I півріччя 2023 р.	1656	0	400	0	1025	1	15697

2.3. Таблиця 2. Інформація Національної соціальної сервісної служби України щодо позбавлення батьківських прав та відібрання дітей у батьків без позбавлення батьківських прав

Рік	Кількість дітей, батьків яких позбавлено батьківських прав	Кількість дітей, відібраних у батьків без позбавлення їх батьківських прав
2020 рік	4522	600
2021 рік	4311	646
2022 рік	3236	484

**ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ РОЗГЛЯДУ СПРАВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМ'Ю**

Авторський колектив:

Бугаєць Тамара, Гриценко Людмила, Грицевич Олександра, Журавель Тетяна,
Пархоменко Павло, Солодухіна Любов.

Загальна редакція:

Журавель Тетяна, Юрина Інна.

Координатори дослідження від Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ):

Кропивницька Маргарита, Старіков Віталій.

Дизайн та верстка ФОП Буря О.Д.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавництва ДК № 4749.

Підписано до друку: 08.12.2023

ФОП Буря О.Д.

Формат: 64 × 90/16

Ум. друк. арк.: 11.63. Обл.-вид. арк.: 11.99.

